

Wat verder ter tafel kwam...

In de periode tussen het aantreden van het kabinet-Marijnen, op 24 juli 1963, en het aftreden van het kabinet-Zijlstra, op 5 april 1967, veranderde tweemaal de politieke constellatie. In 1965 werd de vvd van regeringspartij oppositiepartij en de pvda legde precies de omgekeerde weg af, tot de sociaaldemocraten najaar 1966 het regeringspluche weer verlieten. De chu nam deel aan het kabinet-Marijnen, opponeerde tegen het kabinet-Cals en gedoogde het kabinet-Zijlstra. Daarbij passeerden 48 bewindslieden (28 ministers en 21 staatssecretarissen; Bakker promoveerde in 1966 van staatssecretaris tot minister) de revue. Slechts de ministers Biesheuvel, Luns, De Jong en Veldkamp en de staatssecretarissen Bartels, De Block, Van Es, Grosheide en De Meijer bleven de volledige parlementaire olympiade op hun post. De vier jaren geven daarmee een beeld van voortdurende politieke hoogspanning.

Elders in dit boek worden de (bijna-)crises beschreven waarmee vooral de eerste twee kabinetten geconfronteerd werden. Het lijkt daardoor alsof parlement en kabinet slechts bezig waren met crisisdossiers. Dat is toch enigszins bezijden de waarheid. Sommige grote wetgevings- en beleidszaken sleepten zich onverminderd voort, andere belangrijke wetten haalden zonder al te grote problemen de eindstreep en enkele potentiële klippen werden behendig omzeild. Hieronder wordt departementsgewijs een impressie gegeven van het vele werk dat in deze vier jaren, ondanks of juist dankzij de coalitiewisselingen in de interactie tussen parlement en kabinet is verricht – of bleef liggen. In een enkel geval werd, soms als gevolg van de culturele, sociale en maatschappelijke veranderingen, het kabinet gedwongen of geïnspireerd tot nieuw beleid en nieuwe wetgeving.

Nederland en de wereld

Luns: ontwikkelingshulp, Vietnam, de MLF, Europa en een beetje apartheid

Luns vierde in het voorjaar van 1965 zijn twaalfenhalfjarig ambtsjubileum op Buitenlandse Zaken. Uit deze periode stamt de anekdote dat hij na kabinetsformaties, bij zijn terugkeer in Nederland na een van zijn vele reizen, opmerkte dat hij benieuwd was met wie hij nu weer zou gaan regeren. Tijdens de laatste fase van de formatie-Marijnen was Luns in Kameroen voor de ondertekening van het

associatieverdrag tussen de EEG en achttien Afrikaanse landen. Toen hem bij zijn terugkeer op Schiphol, eind juli, werd gevraagd of hij contact had gehad met de formateur, antwoordde de minister bevestigend: 'Maar dat gesprek heeft zich van mijn zijde beperkt tot het 53 keer roepen van "hallo" en van zijn zijde tot twee kreten, "ma" en "rijn" en tot slot 46 maal "hallo".'²

Luns was ongekend populair. Strond hij eind 1962 in de NIPO-peilingen nog tweede achter Mies Bouwman als meest bewonderde Nederlander, een half jaar later had hij de televisiepresentatrice ingehaald.³ Bij de Kamerverkiezingen in 1963 haalde Luns bijna 35.000 voorkeurstemmen, onder de niet-lijsttrekkers veruit de meeste.⁴ In de Kamer kreeg Luns eveneens steeds voldoende steun, al was er kritiek op zijn veelvuldige afwezigheid. Ook werd hem nogal eens minachting voor het parlement verweten.⁵ Op Luns' beleidsterrein speelden in de jaren 1963-1967 vier kwesties die weliswaar veel aandacht kregen maar zelden tot politieke problemen leidden: de ontwikkelingshulp, de escalerende oorlog in Vietnam, de plannen voor de oprichting van een multilaterale nucleaire strijdmacht, en de Europese integratie.

Op Buitenlandse Zaken was De Block (KVP) in het kabinet-Marijnen als staatssecretaris belast met Europese samenwerking en in het kabinet-Cals had staatssecretaris Van der Stoep (PVDa) het ontwapeningsvraagstuk in zijn portefeuille. Tijdens het kabinet-Marijnen was voor het eerst een afzonderlijk bewindspersoon belast met ontwikkelingshulp: staatssecretaris Diepenhorst (CHU). Diepenhorst werd in de voortdurende belangenstrijd met Economische Zaken amper gesteund door Luns. In zijn dagboek schrijft Diepenhorst dat Luns en Witteveen (VVD, Financiën) het allemaal 'klinkklare nonsens en weggegooid geld' vonden, maar dat het niet anders kon omdat het parlement dat wilde. Luns vond ontwikkelingshulp alleen acceptabel als de Nederlandse economische belangen en die van de westerse bondgenootschappen daarmee gediend zouden zijn. Diepenhorsts budget stond onder grote druk. In juli 1964 en maart 1965 blokkeerde hij voorgestelde bezuinigingen door zijn positie ter discussie te stellen.⁶

Vanwege de groeiende complexiteit van de materie werd bij de formatie van het kabinet-Cals, tegen de zin van Luns, voor het eerst een ministerspost voor ontwikkelingshulp ingeruimd. Bot (KVP) werd minister zonder portefeuille. Met zijn 'Nota hulpverlening aan minder ontwikkelde landen' van juli 1966 initieerde hij een structurele oriëntatie van het beleid, waarin de verhouding tussen economische belangenbehartiging en daadwerkelijke hulp centraal stond. Het kabinet accepteerde de norm van 1% van het nationaal inkomen. De nota streefde verder naar samenwerking tussen overheid en particuliere organisaties. De financiële omvang van de ontwikkelingshulp bleef steeds terugkeren op de agenda. In de bezuinigingsronde van maart 1967 werd ook Bot gedwongen een bijdrage te leveren.⁷

In 1965 besloot de Amerikaanse president Lyndon B. Johnson militair in te grijpen in het conflict in Zuid-Vietnam, inclusief de inzet van grondtroepen.⁸ Vanaf augustus 1964 gaf Luns verbale en morele steun aan de Verenigde Staten,

ook al omdat hij vreesde voor verdeeldheid binnen de NAVO. Concrete steun, zelfs humanitaire, kwam er echter nauwelijks. Pas in de zomer van 1965 ging de Nederlandse regering, als eerste in Europa, akkoord met een grootschalig Amerikaans hulpprogramma voor Zuidoost-Azië. Ook in de VN-Veiligheidsraad ontpopte het tijdelijke lid Nederland zich als een trouwe bondgenoot van de Verenigde Staten.

In het kabinet-Cals leidde de steun aan de VS tot discussies tussen Luns enerzijds en de PVDA'ers Vondeling en Den Uyl anderzijds, waarbij de laatste twee zich kritisch toonden tegenover de Amerikaanse interventie. Zij steunden de doelstellingen, maar veroordeelden de methoden van de VS, zoals de bombardementen op Noord-Vietnam. Tot een kritischer opstelling van Luns leidde dat niet. Gemiddeld drie keer per jaar gaf Luns uitleg over het Amerikaanse optreden in de Tweede Kamer. Aanvankelijk hield hij zich gemakkelijk staande. Een motie-Ruygers (PVDA) uit mei 1965, waarmee de PVDA zich onder meer wenste te profileren ten opzichte van de PSP, gaf Luns de opdracht een diplomatieke oplossing van het conflict in Vietnam te bevorderen, maar sprak ook steun uit aan de Amerikaanse doelstellingen. Aan het eerste deel van de motie liet Luns zich overigens weinig gelegen liggen. Naarmate het conflict escaleerde, werd de maatschappelijke én de politieke kritiek op het Amerikaanse beleid scherper. In de Kamerdebatten waren vooral de PSP en de CPN op dat vlak actief, ofschoon ook in de achterban van PVDA, ARP en KVP geleidelijk aan verontrusting ontstond.

In 1966 groeide de oorlog uit tot een van de meest besproken thema's in de media en dit polariseerde het debat. Daardoor kwam ook de politiek onder druk te staan. In mei overhandigde het PVDA-bestuur, onder meer om de achterban tegemoet te komen, een brief aan de Amerikaanse ambassadeur waarvan de inhoud op gespannen voet stond met het standpunt van het kabinet-Cals. Het bestuur bepleitte stopzetting van de bombardementen. De brief veroorzaakte grote ophef. De PVDA-Kamerfractie distantieerde zich ervan. De PVDA-ministers steunden het kabinetsstandpunt, maar vroegen begrip voor de brief. In juli 1966 bracht Luns de ambassadeur op de hoogte van de verontrusting van de PVDA-ministers over de bombardementen op Hanoi en Hai Phong, maar overigens bleef de opstelling van de kabinetten-Marijnen, -Cals en -Zijlstra inzake Vietnam gedurende de hele periode ongewijzigd. Een Kamerdebat over de Vietnamoorlog kwam er dan ook niet, ondanks een petitie met 60.000 handtekeningen die daartoe ocriep. Wel stond het probleem prominent op de agenda bij de algemene beschouwingen in oktober 1966, waarbij vooral PVDA, PSP en CPN zich roerden. Een motie-Nederhorst riep Luns op aan te dringen op tweezijdige de-escalatie en deelname van het Nationaal Bevrijdingsfront voor Zuid-Vietnam (de Vietcong) aan eventuele vredesonderhandelingen. Het kabinet had geen bezwaar tegen de motie, maar enkele uren later viel het. Het grote Vietnamdebat zou pas onder het kabinet-De Jong plaatsvinden.

Bij de Europese bondgenoten bestond grote twijfel over de bereidheid van de Amerikanen om kernwapens voor de verdediging van Europa in te zetten. Daarom

wilden zij meer inspraak over de inzet van deze in Europa gestationeerde wapens. Een zekere medezeggenschap in het gebruik van de zogeheten Multilateral Force (MLF) kregen de bondgenoten uiteindelijk in 1963, omdat een klein comité van deelnemende landen met eenparigheid van stemmen zou gaan beslissen over het gebruik van de kernwapens van de te vormen gemeenschappelijke multilaterale vloot.⁹ Aanvankelijk zag de Nederlandse regering weinig in de plannen; zij vertrouwde volledig op de Amerikaanse nucleaire garantie. Dat was ook de houding van het kabinet-Marijnen, dat bijna wekelijks beraadslaagde over de noodzaak aan de onderhandelingen over de MLF deel te nemen. Volgens minister van Defensie De Jong bestond aan zo'n multilaterale atoommacht uit militair oogpunt geen behoefte. Er zaten ook nog te veel lacunes in de conventionele bewapening. Ook de eerste reacties in de Tweede Kamer waren – nog onder het kabinet-De Quay – terughoudend geweest. Vooral de PVDA was kritisch. Toch deelde Luns in december 1963 mee dat Nederland wel aan de onderhandelingen zou deelnemen, niet uit militaire, maar uit politieke overwegingen.

In de ministerraad leidden de kosten van de MLF tot onenigheid. Volgens De Jong vielen die niet op te vangen binnen de defensiebegroting. Witteveen zag daarbuiten ook geen ruimte. Desondanks besloot het kabinet in februari 1964 deel te nemen aan een proef met een oorlogsschip met een bemanning die was samengesteld uit verschillende nationaliteiten. Het experiment leidde tot een interpellatie van Bakker (CPN), waarin Luns overeind bleef door te verklaren dat deelname aan de proef tot niets verplichtte. Van andere partijen kreeg Bakker geen steun. Eind 1964 tekende zich een parlementaire meerderheid af voor de MLF, maar het echte enthousiasme ontbrak. Overigens strandde het MLF-project uiteindelijk omdat de Fransen er niets in zagen. Na de verkiezingsoverwinning van Labour in 1964 verloren ook de Britten hun belangstelling.

De meeste kritiek kreeg Luns vanwege zijn Europese politiek. Zelfs binnen de KVP-fractie werd eraan getwijfeld of hij wel voldoende 'Europees' dacht. Na de mislukking van de politieke samenwerking tussen de Zes – Frankrijk, de Bondsrepubliek, Italië en de drie Beneluxlanden – in april 1962 en het Franse veto tegen de Britse toetreding tot de EEG in januari 1963 leek de Europese integratie te stagneren. Alleen op het gebied van het gemeenschappelijk landbouwbeleid waren sinds begin 1962 vorderingen geboekt. Hoewel de nationalistische politiek van de Franse president Charles de Gaulle in de Kamer op weinig sympathie kon rekenen, had Luns de naam te steriel anti-Frans te zijn. Bij de begrotingsbehandeling in november 1963 riepen verschillende fracties de minister op initiatieven te ontplooiën om de impasse te doorbreken. Al snel vond de Kamer een thema om Luns onder druk te zetten: de democratisering van de Europese gemeenschappen. Dat dreigde een urgente kwestie te worden. De financiering van het landbouwbeleid zou op termijn geschieden door een Europees Oriëntatie- en Garantiefonds voor de landbouw, dat de beschikking over miljarden guldens zou krijgen. De nationale parlementen zouden daarover geen zeggenschap hebben. In november 1963 nam de Kamercommissie voor Buitenlandse Zaken een motie van de PVDA'er Vredeling

aan die de minister opriep de nieuwe Europese regelingen alleen dan te aanvaarden als de verdwijnende controlerende bevoegdheden van de nationale parlementen naar het Europees Parlement werden overgeheveld. Het Europees Parlement diende daartoe meer bevoegdheden te krijgen. Luns onderschreef de motie, ook al had hij niet het gevoel dat 'de Franse regering zit te springen om deze oplossing'.¹⁰

Begin 1964 werd het Europese landbouwfonds opgericht. Bij de begrotingsbehandeling in mei 1964 noemden woordvoerders van links en rechts het onaanvaardbaar dat het Europees Parlement daarover geen controle kon uitoefenen. Het kabinet werd verweten dat het niet hard genoeg vocht. Luns erkende de democratische tekortkomingen van de EEG en beloofde zijn best te zullen doen – al verklaarde hij tevens te vrezen dat er weinig aan te doen viel; de andere lidstaten maakten op dit terrein immers geen haast en Nederland zou wel eens gebrandmerkt kunnen worden als saboteur van het Europese landbouwbeleid. Vondeling wees erop dat het budgetrecht het eerstgeboorterecht van het parlement was. Daar niet voor opkomen zou 'harakiri' betekenen voor de democratie.¹¹

Bij de volgende begrotingsbehandeling, in februari 1965, was de maat vol. Als Nederland de kwestie van de parlementaire controle nu niet aan de orde zou stellen, 'dan verspelen wij daarmee in belangrijke mate ons recht, deze eis later aan de orde te stellen'.¹² Met algemene stemmen werd de motie van de KVP'er Blaisse aangenomen, waarin de Kamer vastlegde dat zij niet zou meewerken aan het landbouwfonds tenzij het Europees Parlement een centrale plaats zou krijgen bij de vaststelling van de begrotingen. Kort hierop kreeg de Tweede Kamer een bondgenoot toen de Europese Commissie voorstellen publiceerde voor de financiering van het landbouwbeleid en de versterking van de bevoegdheden van het Europees Parlement.

In juni 1965 nam de Tweede Kamer een tweede motie-Blaisse aan. Het Europees Parlement moest dezelfde rechten krijgen als nationale parlementen voor de begrotingen van hun eigen land. Luns stond met de rug tegen de muur. In het kabinet ondervond hij tegenstand van collega's die bang waren voor een mislukking van het voor Nederland zo profijtelijke gemeenschappelijke landbouwbeleid. Ook Nederlandse diplomaten in Brussel waarschuwden voor een isolement. Toen de minister tijdens het debat de indruk wekte dat hij weifelde, vroeg Blaisse tot tweemaal toe om een schorsing. Het was duidelijk dat Luns kon rekenen op ernstige moeilijkheden als hij in Brussel niet hard genoeg zou vechten. Uiteindelijk beloofde de minister dat hij al het mogelijke zou doen om de gevraagde versterking van de Europese bevoegdheden te verkrijgen.¹³

Luns werd uit deze netelige situatie gered door de Franse president De Gaulle. Eind juni brak De Gaulle, die de Commissievoorstellen veel te federalistisch vond, de onderhandelingen af en begon een boycot van de Europese instellingen: de zogenoemde 'politiek van de lege stoel'. Pas in januari 1966 zouden de zes EEG-landen een compromis bereiken. Het Verdrag van Rome bleef weliswaar onaangetast – de Fransen hadden een aanpassing geëist – maar tegelijkertijd was duidelijk dat de federalistische gedachte een forse klap had gekregen. De uitbreiding van

De ministers De Jong en Luns met staatssecretaris Diepenhorst, juni 1964.
[Spaarnestad]

de bevoegdheden van het Europees Parlement was voor lange tijd van de baan – ook voor de Tweede Kamer. Vanaf het begin van de crisis ging het om de redding van het verdrag. Bij de algemene beschouwingen in oktober 1965 bleek al dat voor de verschillende fracties het hemd van de EEG nader was dan de rok van het Europees Parlement. Volgens KVP-fractievoorzitter Schmelzer had de Kamer met de tweede motie-Blaisse de minister slechts een steun in de rug willen geven en ‘geen bindende instructies of mandaat voor alle omstandigheden’.¹⁴

In de loop van 1965 werd Luns overigens ook kortstondig van ‘rechts’ onder vuur genomen. Het kabinet-Cals had besloten een donatie van 100.000 gulden te geven aan het Zuid-Afrikaanse Defence and Aid Fund, dat hulp bood aan de slachtoffers van de apartheid. Dit was weliswaar een bescheiden gebaar, maar toch een eerste vorm van steun aan de tegenstanders van de apartheidspolitiek. De pro-Zuid-Afrikalobby was echter nog sterk vertegenwoordigd in de Kamer. Van de kant van KVP, CHU, VVD, ARP, SGP, BP en GPV werd openlijk getwijfeld aan de betrouwbaarheid van het Defence and Aid Fund. Zou de ‘ton van Luns’ niet ten goede komen aan het gewelddadig verzet? In december 1965 verklaarde Luns dat het hier ging om een incidentele gift en dat het neutrale regeringsbeleid ten aanzien van Zuid-Afrika ongewijzigd zou blijven.¹⁵

De Jong brengt rust en stabiliteit op Defensie

Bij de formatie van 1963 werd pas laat besloten hoe Defensie ingevuld zou worden. Het leek erop dat de onderhandelaars elkaar deze impopulaire post toeschoven. Het departement was de jaren ervoor geplaagd geweest door schandalen. Vooral de schok van de helmenaffaire werkte nog lang na.¹⁶ Ook dreigden er grote financiële problemen. Op korte termijn moest gesnoeid worden in de opbouw van de krijgsmacht. Het Centraal Planbureau becijferde in de zomer van 1963 dat Defensie, gegeven de moderniseringsprogramma's, op termijn 600 miljoen gulden tekort zou komen. Ten slotte moest er een beslissing komen in de al veel langer lopende discussie over de organisatie van het defensieapparaat: horizontaal of verticaal. De 'horizontale' visie kwam neer op een grondige integratie en centralisatie. In de 'verticale' opzet moest het naast elkaar bestaan van de drie krijgsmachtdelen – marine, landmacht en luchtmacht – doorwerken in de departementale structuur: voor elk onderdeel een eigen organisatie voor personeel, materieel en financiën, met aan de top een politiek verantwoordelijke functionaris. De voorstanders van een horizontale structuur meenden dat een vergaande integratie kostenbesparend was en dat bij een verticale opzet de drie krijgsmachtdelen te veel autonomie zouden krijgen, waardoor fundamentele beslissingen over de samenstelling van de krijgsmacht bemoeilijkt zouden worden. De voorstanders van een verticale structuur betoogden dat deze de politieke controle vergemakkelijkte; in de horizontale structuur overzagen de staatssecretarissen van materieel en van personeel slechts één zijde van het beleid. Ten tweede had de verticale structuur operationele voordelen. De horizontalen stonden ook op het standpunt dat er – gelet op de zorgelijke financiële toestand en op de noodzakelijke modernisering van de land- en luchtmacht – niet te ontkomen viel aan een besnoeiing van de marine. Geen wonder dat de marine traditioneel voorstander was van een verticale structuur.

Direct na zijn aanstelling als minister besloot oud-marineofficier De Jong (KVP) de discussie over de organisatie te beslechten. Als staatssecretaris in het kabinet-De Quay was hij al voorstander geweest van een verticale opzet, en in augustus-september 1963 voerde hij die definitief door. Dat gebeurde allereerst met de aanstelling van drie staatssecretarissen, voor elk krijgsmachtdeel één: luitenant-generaal Den Toom (VVD) voor de luchtmacht, commandeur Van Es (ARP) voor de marine en brigadegeneraal Haex (CHU) voor de landmacht. Daarmee had De Jong wat hij wilde: uit de krijgsmachtdelen afkomstige specialisten, die bovendien de drie andere regeringspartijen vertegenwoordigden.

De Jong bekrachtigde de driedeling door de sinds 1950 gehanteerde vuistregel bij de verdeling van het budget vast te leggen: de landmacht kreeg de helft en de marine en de luchtmacht elk een kwart van het defensiebudget. Hierdoor konden de krijgsmachtdelen intern hun prioriteiten stellen en zou een einde komen aan de onderlinge 'stammenstrijd'. Tegelijkertijd ging de nieuwe minister aan de slag om de noodzakelijke modernisering in overeenstemming te brengen met de

beschikbare financiën. In zijn eerste begroting beloofde hij de Kamer na ongeveer een half jaar een voorstel te zullen doen voor bezuinigingen en aanpassingen in de prioriteiten. Daarna zou hij een defensienota indienen met een meerjarig programma.¹⁷ De reorganisatie leidde tot ophef in de defensieleiding. In augustus 1963 nam de invloedrijke directeur-generaal, S.D. Duyverman, ontslag. Begin december trad de chef van de generale staf, luitenant-generaal A.V. van den Wall Bake, terug. Deze ontslagen kregen veel aandacht in de media.

De politieke perspectieven van De Jong waren niet bij voorbaat slecht. In de Kamer was alleen de PVDA uitgesproken afwijzend; woordvoerder W. Wierda was een fervent voorstander van een horizontale structuur. Zijn standpunt werd weliswaar gedeeld door de VVD en de CHU, maar het was vooralsnog de vraag of de regeringspartijen hierom een kabinetscrisis wilden riskeren. Overigens gold voor de drie belangrijkste woordvoerders in de Kamer hetzelfde als voor De Jong: hun standpunten waren niet helemaal los te zien van hun militaire achtergrond. Kolonel b.d. Wierda en luitenant-generaal b.d. J.H. Couzy (VVD) waren beiden afkomstig uit de landmacht, terwijl viceadmiraal Moorman (KVP) uit de marine kwam.

Op 29 oktober 1963 interpelleerde Wierda de minister over de reorganisatieplannen. De interpellant wilde dat de minister de reorganisatie zou opschorten tot na de begrotingsbehandeling. De Jong weigerde. Tegen een gedachtewisseling met de Kamer had hij geen enkel bezwaar, maar als het proces nu zou worden gestopt, zou aan de top verwarring ontstaan. Hij verzekerde de Kamer evenwel dat er geen beslissingen zouden vallen die niet konden worden teruggedraaid.¹⁸ De Jong kreeg alleen voluit steun van de KVP en ARP, maar hij had het geluk dat de regenactie was georganiseerd door de oppositie. Dat dreef de regeringspartijen achter de minister. VVD en CHU weigerden Wierda's oproep tot uitstel te steunen.¹⁹

In december vond het debat over de defensiebegroting plaats. Centraal in de discussie stonden de structuur van het departement en de zorgelijke financiële situatie. Wierda, Couzy en Kikkert (CHU) hekelden de reorganisatie, de keuze voor de staatssecretarissen en de verdeelsleutel. Volgens Wierda ging het de minister er alleen om de marine te beschermen. Ook Couzy pleitte ervoor de land- en luchtmacht in de modernisering voorrang te geven boven de marine, maar hij gaf de minister het voordeel van de twijfel en wilde afwachten hoe de reorganisatie in de praktijk zou werken.²⁰

De Jong wist alleen ARP en KVP geheel achter zich. De vurigste verdediging kwam van Moorman. De oud-staatssecretaris voor de marine was vol lof over de 'forse aanpak' van de problemen. Volgens *Trouw* vertoonde de KVP-woordvoerder 'een nummer oratorische show [...], zoals de Kamer te zelden beleeft'.²¹ De Jongs betoog was gecentreerd rond de stelling dat hij deed wat van hem werd verwacht: knopen doorhakken. Hij kon daarbij speculeren op het in brede kring levende gevoel dat er op Defensie het een en ander diende te worden rechtgezet. Fel verweerde De Jong zich tegen de kritiek dat hij de marine zou bevoordelen. De marine had volgens hem de tering al veel eerder naar de nering gezet. Aan de vaste

verdeelsleutel wilde hij dan ook niet tornen. Intussen toonde De Jong dat hij wel degelijk luisterde naar de verlangens van de volksvertegenwoordiging. Hij kwam tegemoet aan de vrijwel algemeen uitgesproken wens de soldij van dienstplichtigen te verhogen.²²

Al met al had De Jong in december 1963 zijn eerste slag binnen. Om haar ontstemming over het beleid van De Jong kenbaar te maken stemde de pvda-fractie tegen de begrotingspost waarin het salaris van de minister was vastgelegd. Wierda beklemtoonde dat zijn fractie besloten had niet tegen de *gehele* begroting te stemmen, omdat zij niet de indruk wilde wekken tegen de defensie te zijn. De Jong zou binnen korte tijd succes boeken. De resultaten waren allereerst merkbaar bij de landmacht, waar staatssecretaris Haex met grote voortvarendheid saneringen doorvoerde. Veel maatregelen, zoals het uitdunnen van de legerstaven en -administraties, hadden tot doel de efficiency te vergroten.

Op 24 juni 1964 stuurde De Jong zijn defensienota naar de Tweede Kamer. Het ging daarbij vooral om bezuinigingen. Bij de landmacht betrof dat naast de sanering het uitstel van de aanschaf van nieuwe tanks. Het opvallendste punt was dat De Jong heilige huisjes binnen de marine wilde aanpakken. Zo kondigde hij aan dat de prestigieuze grote oppervlakteschepen, wanneer zij hun tijd hadden uitgediend, niet zouden worden vervangen. Ter vervanging van de *Karel Doorman* zou de marine overgaan tot de bouw van twee onderzeeboten met kernvoortstuwing.²³

De defensienota kreeg een gunstig onthaal in de Tweede Kamer. Bij het begrotingsdebat in november 1964 – waar tevens de nota ter discussie stond – kreeg De Jong van alle grote partijen lof toegezwaaid, ook van de pvda. Aangezien de socialisten altijd al hadden bepleit dat de *Karel Doorman* en de twee kruisers zouden verdwijnen, was de voorgenomen afschaffing van deze schepen plezierig nieuws. De pvda had wél kritiek op het besluit de oude Centuriontank te handhaven en kernonderzeeërs te bouwen. Ook Couzy meende dat de uitgaven voor de kernonderzeeërs ten koste van de landmacht zouden gaan.²⁴

In zijn antwoord constateerde De Jong terecht dat hij op fluweel zat ('zij het dat hier en daar een kleine punaise er wel eens tussendoor steekt'). Hij kondigde vóór het einde van het jaar een regeling aan voor de vrijstelling van dienstplicht voor de derde zoon. Tevens verklaarde hij zich bereid vóór het einde van de zittingsduur van het kabinet-Marijnen 'een eerste stap te zetten' in de richting van een wedde voor dienstplichtigen, in plaats van zakgeld of soldij. Ook De Jongs humor viel in goede aarde. 'Even de microfoon op manshoogte zetten,' had de kleine minister gezegd voordat hij aan zijn redevoering begon.²⁵

De Volkskrant meende in maart 1965 dan ook dat de persoon van De Jong de voornaamste reden was dat de kritiek afnam. Hij had het beleid 'een stuk sympathieker' gemaakt: vroeger werd altijd de indruk gewekt dat er bij Defensie niets veranderd kon worden. Ook kreeg het defensiebeleid onder hem een sociale inslag, waarop de Kamer lang had aangedrongen.²⁶ Militairen kregen meer vrijheid. Zo ging het aantal appels en inspecties omlaag en werd het liftverbod opgeheven.

De Jong kon ook makkelijk delegeren. Dat kwam duidelijk tot uitdrukking in de parlementaire Defensiecommissie. Onder zijn voorgangers C. Staf en Visser waren de bijeenkomsten vooral een onemanshow van de minister geweest, maar De Jong liet de beantwoording van de meeste vragen over aan de staatssecretarissen. Een belangrijke factor was ten slotte ook dat er onder De Jong meer openheid kwam. Toen in de zomer van 1964 bleek dat een nieuwe lichte tank mankementen vertoonde, kondigde De Jong onmiddellijk een onderzoek aan. Het slechte nieuws werd in augustus meteen naar buiten gebracht. De Jongs open leiderschap en losse presentatie staken gunstig af bij de krampachtigheid van zijn voorgangers.

Bij de formatie van het kabinet-Cals in 1965 was de positie van De Jong onomstreden. Wel zorgde de benoeming van de drie staatssecretarissen voor enige problemen. De Jong hield vast aan het uitgangspunt dat hij alleen wilde werken met vaklieden, in feite dus met beroepsofficieren. Tegelijkertijd wilde hij zo breed mogelijke politieke steun verwerven. Van Es bleef staatssecretaris voor de marine. Voor de landmacht had De Jong het liefst Haex aangehouden in verband met zijn reorganisatiebeleid, ook al was diens partij in de oppositie beland. De CHU gaf hem daarvoor echter geen groen licht. Daarnaast was er het probleem dat de PVDA graag een staatssecretaris wilde leveren, maar tegelijkertijd fundamenteel bezwaar bleef maken tegen de verticale structuur. De Jong was evenwel niet bereid op dit terrein water bij de wijn te doen. Uiteindelijk namen de sociaaldemocraten genoegen met een compromiskandidaat: de partijloze plaatsvervangend secretaris-generaal voor de landmacht Peijnenburg. Pas in juli 1965 verscheen de derde staatssecretaris: luchtmachtkolonel Borghouts. Al in februari kwam hij te overlijden. De Jong nam diens portefeuille waar tot de benoeming – vier maanden later – van de partijloze luitenant-generaal van de luchtmacht Schaper.

De Jong hakte tussen 1963 en 1967 knopen door waar het jarenlang pappen en nathouden was geweest. De sombere stemming over de financiële toekomst van Defensie was in 1967 vrijwel geheel verdwenen.

Bestuur, recht en orde

Algemene Zaken: drie bewoners van het Catshuis

De periode 1963-1967 kent drie premiers en dus ook drie ministers van Algemene Zaken. Het kleine departement zag daardoor, ook al omdat er na het afstoten van de beleidstaken PBO en bezitsvorming naar het departement van Sociale Zaken geen behoefte meer was aan een ondersteunende staatssecretaris, drie politici passeren. Eerst de wat profielloze voormalig landbouwminister Marijnen (KVP), daarna de ervaren en ambitieuze oud-onderwijsminister Cals (KVP) en ten slotte de allerwegen vanwege zijn financieel-economische deskundigheid gewaardeerde Zijlstra (ARP).

De NRC schreef in februari 1965 over Marijnen: 'Hoewel geen groot redenaar, heeft hij iets ontwapenends. Hij is geen dogmaticus, heeft begrip voor de mening

van een tegenstander en kan, ondanks zijn niet altijd waterdichte argumentering, rekenen op een vriendelijke bejegening van de zijde van de Kamer.²⁷ Marijnen was de eerste minister-president die het Catshuis als ambtswoning gebruikte. Het gebouw werd op 26 februari 1964 na restauratie officieel als zodanig in gebruik genomen. Tijdens de begrotingsbehandeling door de Eerste Kamer in februari 1965 informeerde de CHU'er Beerekamp bij de premier of het 'aan de gestelde verwachtingen [had] beantwoord'. Marijnen antwoordde bevestigend en nodigde de senatoren uit voor 'een gerechtelijke plaatsopname', na afloop van het debat.²⁸

In februari 1965 wees de sociaaldemocratische senator Samkalden erop dat 'de functie van de Minister-President in de laatste jaren [...] een aanzienlijke verandering heeft ondergaan, vergeleken bij ons geschreven staatsrecht'. Hij vroeg zich af of zijn departement nog wel berekend was op het toegenomen takenpakket van de premier. Marijnen moest erkennen dat hem slechts een klein ambtenarenapparaat ter beschikking stond, dat 'op het ogenblik voldoende' was.²⁹ Marijnens opvolger Cals wilde het departement wel uitbreiden, maar kwam er door de val van zijn kabinet niet aan toe.³⁰

De voornaamste 'algemene zaken' betroffen in deze periode het koningshuis.³¹ De meeste vergadertijd vergde tijdens de behandeling van de begrotingen verder de civiele verdediging, meestal samen besproken met de onder Binnenlandse Zaken ressorterende organisatie Bescherming Bevolking (BB). In de Tweede Kamer debatteerde het kabinet met veteranen op dit terrein – de defensiespecialisten Moorman (KVP), Couzy (VVD) en Wierda (PVDa). Omdat tijdens de periode 1963-1967, mede door de verbetering van de relaties tussen de Verenigde Staten en de Sovjetunie na de Cubacrisis (1962), de burgerverdediging steeds meer onder druk kwam te staan, waren steeds minder Nederlanders bereid zich vrijwillig in te spannen voor de burgerdefensie. De bezetting van de BB leverde daardoor steeds meer problemen op. Minister van Binnenlandse Zaken Toxopeus wenste vast te houden aan het overwegend vrijwillige karakter van de BB, maar was bereid desnoods een 'noodwachtplicht' in te voeren.³² Ook bleef de geloofwaardigheid van de civiele verdediging in het geval van een nucleair conflict problematisch. Zelfs het kabinet nam de zaak niet altijd even serieus.³³ Het antirevolutionaire Kamerlid Tj. Walburg signaleerde in december 1964 dat er 'smalend en gering-schattend' over BB en civiele verdediging werd gesproken. Naar zijn mening bleef de civiele defensie echter noodzakelijk en moest dat de bevolking ook duidelijk gemaakt worden.³⁴ Ondanks alles hield het kabinetsbeleid inzake de civiele verdediging brede parlementaire steun. Wierda stemde bij de begrotingsbehandeling in november 1963 in met 'de nuchtere opvatting, die de Regering heeft omtrent de algemene beschermings- en reddingsmogelijkheden. Wij moeten ons zelf geen rad voor ogen draaien, maar er ons steeds van bewust zijn, dat wat wij kunnen doen, beperkt is. Wij zijn echter zedelijk verplicht datgene te verrichten, waartoe wij met inspanning van alle krachten in staat zijn.' Hij constateerde 'een zekere gezapigheid' en bepleitte een omzetting van de BB in een rampenbestrijdingsorganisatie, waardoor ze aan elan zou winnen.³⁵ Een jaar later pleitte de KVP'er C.A.A.

van Beek ervoor om het pakket van de BB uit te breiden met 'zinvolle vrede-staken', zodat de organisatie 'permanent nuttig' kon zijn en haar imago zou verbeteren.³⁶

De kabinetswisseling in 1965 veroorzaakte geen beleidswijziging. Einde 1965 verklaarde Cals in de Tweede Kamer dat het civiele-verdedigingsplan voor 1966-1968 een 'voortzetting [is] van het beleid van vorige kabinetten'.³⁷ Ook onder het kabinet-Cals bleef de BB impopulair. De antirevolutionaire minister van Binnenlandse Zaken Smallegen wist: 'De Bescherming Bevolking is geen populaire zaak, geen gemakkelijke zaak om er vlot enthousiast voor te worden, maar toch een goede zaak'.³⁸ Wierda kwam tot dezelfde conclusie: de civiele verdediging was 'een verdrietige, maar noodzakelijke overheidstaak; in redelijkheid kan men hier geen bezwaar tegen hebben'.³⁹ Interim-premier Zijlstra sprak slechts eenmaal over de civiele verdediging, in januari 1967 in de Tweede Kamer. Namens de Kamer voerde slechts Van Beek, de voorzitter van de Vaste Commissie voor Civiele Verdediging, het woord.⁴⁰

Ook de oorlogsherdenkingen van 4 en 5 mei bleven in de jaren 1963-1967 op de parlementaire agenda. De PvdA'er Scheps vond tijdens de begrotingsbehandeling in december 1964 sympathie voor zijn voorstel om de bevrijding niet alleen in lustrumjaren, maar ieder jaar uitgebreid te vieren. Hij vreesde dat de herinnering aan de bevrijding anders snel zou verdwijnen. De RSP'er Lankhorst pleitte ervoor dat de dodenherdenking op 4 mei beperkt zou blijven tot de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog. Sinds 1961 werden alle gevallen sinds 10 mei 1940 herdacht, dus inclusief de gesneuvelden tijdens de politionele acties in voormalig Nederlands-Indië, van de Korea-oorlog en van de strijd in Nieuw-Guinea. Marijnen wees erop dat de organisatie van de herdenking in handen was van de Commissie Nationale Herdenking en het Comité Herdenking Militaire Gevallen, maar dat ook het kabinet van mening was dat op 4 mei 'al degenen, die gevallen zijn in het belang van het Koninkrijk' herdacht dienden te worden.⁴¹

Premier Cals besteedde meer dan zijn voorgangers aandacht aan de public relations van het kabinetsbeleid. KVP-Eerste Kamerlid F. Th. van der Maden sprak in januari 1966 zijn waardering uit voor het werk van de Rijksvoorlichtingsdienst, 'waardoor de publieke zaak meer open en toegankelijk en hierdoor ook voor het grote publiek gemakkelijker discutabel is geworden'. Ook complimenteerde hij het kabinet-Cals met zijn 'bereidheid op te treden voor radio en televisie'.⁴²

De begrotingen van Algemene Zaken werden stevast zonder hoofdelijke stemming aangenomen, met aantekening van tegenstemmen van RSP op het onderdeel van de civiele verdediging. Een enkele keer onthield ook de CPN haar steun aan het wetsontwerp.

Binnenlandse Zaken

Van de drie ministers die achtereenvolgens in deze periode met Binnenlandse Zaken waren belast, was de eerste, Toxopeus, de krachtdadigste. De VVD'er had daarbij de voordelen dat hij in het kabinet-De Quay dezelfde positie had bekleed

en dat hij tevens de leider van zijn partij en vicepremier was. Het ministerschap van Toxopeus' opvolger Smallenbroek (ARP) werd bemoeilijkt door de problemen met de openbare orde in Amsterdam, veroorzaakt door rellen rond het huwelijk van prinses Beatrix in maart 1966 en vervolgens in juni door een oproer onder bouwvakkers. Hij trad begin september 1966 af vanwege de publiciteit rond een verkeersovertreding.⁴³ Zijn opvolger, de rechtsgeleerde Verdam (ARP), was in de acht maanden waarin hij het ministerie leidde, in het parlement vrijwel onzichtbaar. Toxopeus verklaarde het bij de algemene beschouwingen van oktober 1966 vreemd te vinden 'een man, die van wat hij moet gaan doen nog volstrekt niet op de hoogte is, voor een tijd van acht maanden – als het kabinet de rit uitzit, althans – te benoemen op Binnenlandse Zaken. Hij heeft dan ongeveer juist de gelegenheid, ingewerkt te raken tegen de tijd, waarop hij weer weggaat.' Bakker (CPN) interrompeerde gevat: 'Terwijl er toch zo'n goede bij de hand was!'⁴⁴

In deze parlementaire periode kwam het departement met voorstellen om de Grondwet bij de tijd te brengen. Najaar 1963 stelde Toxopeus een afdeling Grondwetszaken in, die de minister moest adviseren. Voorjaar 1966 produceerde deze afdeling het discussiestuk 'Proeve van een nieuwe grondwet', dat aan het parlement werd voorgelegd.⁴⁵ Over de status van de 'Proeve', die opgesteld was met behulp van staatsrechtsgeleerden, ontstond enige verwarring in de Tweede Kamer. Betrof het nu wel of niet een officieel voorstel voor een nieuwe grondwet? Op 20 oktober 1965 maakte Smallenbroek tijdens een vergadering van de Vaste Commissie voor Binnenlandse Zaken duidelijk dat de verantwoordelijkheid voor het ontwerp 'ligt bij degenen, die dit hebben ontworpen'.⁴⁶ Mede naar aanleiding van de 'Proeve' werd in augustus 1967 de staatscommissie van advies inzake de Grondwet en Kieswet ingesteld, die onder verwijzing naar beide voorzitters bekend werd als de staatscommissie-Cals-Donner. Pas in 1983 zou er een algehele herziening van de Grondwet plaatsvinden.

Concreter was het al in 1962 ingediende voorstel tot grondwetswijziging dat verlaging van de minimumleeftijd voor het actief kiesrecht van 23 naar 21 jaar mogelijk moest maken. De minimumleeftijd voor het lidmaatschap van de Tweede Kamer ging van 30 naar 25 jaar. De wijzigingen werden in 1963 goedgekeurd door beide Kamers in nieuwe samenstelling. Vervolgens diende Toxopeus eind 1964 de benodigde wetsvoorstellen in tot wijziging van de Kieswet en de Gemeentewet. Tegelijk werden de mogelijkheden tot het stemmen bij volmacht verruimd, werd de waarborgsom die politieke partijen bij deelname aan de verkiezingen moesten storten verhoogd en werd het gebruik van stemmachines mogelijk gemaakt. Op 5 oktober 1965 aanvaardde de Tweede Kamer de wetsvoorstellen. Alleen GPV, SGP en Boerenpartij stemden tegen. De kleine fracties hadden moeite met de verhoging van de waarborgsom, die nadelig uitpakte voor kleine partijen. De SGP en het GPV waren bovendien tegen de komst van stemmachines. De staatkundig-gereformeerde woordvoerder Abma vreesde dat deze apparaten 'bejaarden en eenvoudigen, die toch al zoveel moeite hebben om met alle ontwikkelingen mee te komen, afschrikken hun stem uit te brengen'.⁴⁷

Toxopeus zette de in zijn eerste ambtstermijn begonnen decentralisatiepolitiek voort. In juni 1964 werd hiertoe een coördinerende Raad voor de Territoriale Decentralisatie ingesteld. Ook ging hij door op de aan het einde van de jaren vijftig ingeslagen weg van de gemeentelijke herindelingen, waardoor grotere gemeenten en agglomeraties gecreëerd werden. Alle gemeenten met minder dan tweeduizend inwoners dienden op termijn te verdwijnen. De voorstellen tot wijziging van gemeentegrenzen leidden regelmatig tot protesten uit de betrokken dorpen. Het meest spectaculair gebeurde dat toen Toxopeus probeerde een nieuwe gemeente Bijlmermeer te creëren ten zuiden van Amsterdam en hij in de Tweede Kamer een gevoelige nederlaag leed.⁴⁸

Smallenbroek liet de gemeentelijke herindelingen overigens over aan zijn staatssecretaris, de sociaaldemocraat Westerhout, die ook belast werd met ruimtelijke ordening en efficiëntie en automatisering van de rijksoverheid. De pvdA had tijdens de formatie de aanstelling van een staatssecretaris op Binnenlandse Zaken geclaimd als tegenprestatie voor het handhaven van de ARP'er Bakker op Economische Zaken. vvd-fractieleader Geertsema verklaarde tijdens de algemene beschouwingen in oktober 1965 het bedenkelijk te vinden 'indien ter wille van politieke verhoudingen overbodige staatssecretariaten worden geschapen dan wel een nog bedenkelijker politiek spel wordt gespeeld. [...] Staatssecretaris van agglomeraties en grenswijzigingen! Hoe een vitaal man daar zijn dag mee kan vullen is voor ieder weldenkend mens een raadsel.' Bij de behandeling van de begroting van Binnenlandse Zaken in de Tweede Kamer, in november 1965, vroegen de vvd en de Boerenpartij aantekening tegen het artikel over het salaris van de staatssecretaris te hebben gestemd.⁴⁹

Ondanks alle weerstand werd er progressie geboekt. In juli 1965 besloot de Tweede Kamer tot een gemeentelijke herindeling op het Zuid-Hollandse Goeree-Overflakkee, waardoor het aantal gemeenten terugging van dertien naar vier. In Zeeland, dat iets meer dan 300.000 inwoners had, verspreid over 101 gemeenten, werd een groot aantal gemeenten samengevoegd. Zo ging de Tweede Kamer in oktober 1965 akkoord met het terugbrengen van het aantal gemeenten op Walcheren van negentien naar acht.⁵⁰ Op de tribune volgden verontruste Zeeuwen in klederdracht het debat.⁵¹ Slechts de sgr'er Abma en br-afgevaardigde Voogd stemden tegen het voorstel. Vanwege de persoonlijke betrokkenheid van Westerhout bij deze kwestie – hij was tot zijn benoeming als staatssecretaris gemeenteraadslid en wethouder van Middelburg en lid van de Zeeuwse Provinciale Staten geweest – deed Smallenbroek het debat over deze kwestie zelf. pvdA-woordvoerder Scheps zorgde voor een bijzondere inbreng met een meegebrachte kaart, die diende ter verheldering van zijn amendement met betrekking tot Oost- en West-Souburg en Vlissingen. Het mocht niet baten; zijn amendement werd verworpen.⁵² Andere herindelingsvoorstellen, zoals die van Zuid-Beveland, waar 24 oude gemeenten werden vervangen door vier nieuwe, bereikten pas onder het kabinet-De Jong het *Staatsblad*.⁵³

Voorzitter Marijn aan het woord tijdens de eerste openbare vergadering van de
Rijnmondraad, 14 september 1965.
[Spaarnestad]

Met de aanvaarding van de Wet tot instelling van een openbaar lichaam voor het gebied van de Rijnmond, die in 1962 was ingediend, creëerde de Tweede Kamer op 25 februari 1964 een vierde bestuurslaag – naast de gemeenten, de provincie en het Rijk –, die bedoeld was om de Rotterdamse haven efficiënter te besturen. Het nieuwe bestuursorgaan, de Rijnmondraad, ging het beleid van de 24 deelnemende gemeenten coördineren maar kende weinig bevoegdheden, waardoor de gemeenten zich niet echt bedreigd voelden. Toxopeus verklaarde een amendement van de KVP'er Aarden om de Rijnmondraad 'bovengemeentelijke' bevoegdheden te geven onaanvaardbaar. Het leidde er wel toe dat naast één PSP'er achttien KVP'ers tegen het wetsontwerp stemden. De eerste verkiezingen voor de Rijnmondraad, op 2 juni 1965, leverden een overwinning op voor de PVDa. De door de Kroon benoemde voorzitter werd echter de KVP'er Marijnen, die kort daarvoor was afgetreden als premier.⁵⁴ Op voorstel van Toxopeus' opvolger Smallenbroek werd de zittingsduur van de Rijnmondraad in 1966 met vier jaar verlengd. Volgens de Wet had er immers op 1 juni 1966 – tegelijkertijd met de gemeenteraadsverkiezingen – een nieuwe raad moeten worden gekozen. VVD-fractie-leider Geertsema vond het 'een gevaarlijke weg, als een meerderheid eenvoudig kan besluiten, een oude samenstelling van een vertegenwoordigend college te handhaven. Het komt erop neer, dat men, als men het gemakkelijk vindt, dan eenvoudig de wet wijzigt. Ik vind dit een aanslag op de democratie.' Alleen de fracties van VVD – die zich aan de wettelijk afgesproken verkiezingen wilde houden – en Boerenpartij stemden tegen.⁵⁵

Nadat Toxopeus in zijn eerste ambtsperiode al werk had gemaakt van de salariëring, bleven de arbeidsvoorwaarden voor rijksambtenaren de aandacht vragen.⁵⁶ De beloningen van ambtenaren bleven ondanks de eerdere 'Toxopeusronden' achter bij die in het bedrijfsleven, waar ook nog eens winstuitkeringen en gratificaties verstrekt werden. Wel kregen ambtenaren een compensatie voor de gestegen huren. Ook Smallenbroek ontkwam niet aan een loonronde van 5%. Hij loodste tevens de Algemene Burgerlijke Pensioenwet door het parlement. Op 1 januari 1966 werd deze wet, vooral het werk van Toxopeus en oud-minister van Financiën Zijlstra, van kracht. De wet bepaalde tevens dat werknemers met zogeheten 'slijtende functies', zoals politiefunctionarissen en verpleegkundigen, niet langer een vervroegd pensioen ontvingen, maar dat zij in aanmerking kwamen voor overbruggingsregelingen. In oktober 1965 diende Smallenbroek het wetsontwerp ziektekostenvoorziening ambtenaren bij de Kamer in, dat voorzag in gelijkstelling van de ziektekostenverzekering voor ambtenaren die bij het Rijk en in het onderwijs werkten, met die van hun collega's bij de politie, gemeente en provincie. Uiteindelijk strandde het wetsvoorstel in 1968 in de Tweede Kamer.⁵⁷

Justitie geconfronteerd met een 'dynamische tijd'

De ministers van Justitie in de periode 1963-1967 bouwden op vele terreinen voort op het werk van hun voorgangers. Belangrijke thema's waren het gratiebeleid, de

commerciële televisie, de Wet op de kansspelen, de nieuwe Vreemdelingenwet, de Uitleveringswet en de politie. Tijdens de formatie van het kabinet-Marijnen viel de justitieportefeuille toe aan Scholten, die in het kabinet-De Quay staatssecretaris van Onderwijs was geweest. De jurist Scholten had gezag binnen zijn eigen partij en ook in de Kamer kreeg hij waardering.

Scholten realiseerde de Wet op de kansspelen, die de oude Loterijwet en de Totalisatorwet verving. Een eerder door Scholtens voorganger en partijgenoot Beerman ingediend wetsontwerp was in september 1960 nog verworpen in de Eerste Kamer.⁵⁸ Het nieuwe voorstel betekende een zekere versoepeling; het voorzag onder meer in verhoging van de maximumprijs van de voetbaltoto. Hiermee wilde Scholten 'de speelzin kanaliseren en de excessen voorkomen'.⁵⁹ Kansspelen werden toegestaan indien daarvoor vergunning was verleend. Staatsloterij, sportprijsvragen en de totalisator voor 'paardrennen' vielen onder deze nieuwe wet, waarbij het uitloven van prijzen was toegestaan. De Tweede Kamer was vol lof en nam op 20 oktober 1964 het wetsontwerp aan.⁶⁰ Op 8 december ging ook de Eerste Kamer akkoord. De antirevolutionaire senatoren Berghuis, Algra en J. Tjalma en de pvda'er M. de Niet Gzn. bleven tegen. De laatste week daarmee af van de lijn van zijn partij; hij volgde de officiële positie van de Nederlandse Hervormde Kerk, waarvan hij overtuigd lid was.⁶¹

In juni 1964 accepteerde het parlement de nieuwe Vreemdelingenwet, die in 1963 was ingediend door Beerman. In deze wet werd de rechtspositie van vreemdelingen verbeterd. Ook de grootste oppositiefractie, de pvda, was ingenomen met het wetsontwerp. De sociaaldemocraten zagen het als een belangrijke vervolgstap op het Vluchtelingenverdrag van 1951, maar hadden nog wel wat aanbevelingen. Zo suggereerde pvda-woordvoerder Scheps een generaal pardon voor alle 'clandestien' in Nederland verblijvende vluchtelingen om daarmee 'schoon schip' te maken, zoals tien jaar eerder Scholtens voorganger Donker ook had gedaan. Scholten verklaarde zich bereid 'tot een zelfde welwillendheid'.⁶² Scheps was Scholten ten slotte dankbaar 'voor de wijze, waarop de Minister en het overleg heeft gevoerd en in de verdere behandeling is opgetreden'. Een tweede termijn was overbodig en het wetsvoorstel werd zonder hoofdelijke stemming aangenomen.⁶³ De Eerste Kamer toonde zich in januari 1965 al even tevreden over het wetsvoorstel.⁶⁴

Terugkerend onderwerp bij de behandeling van de justiebegrotingen was de klacht over het lang uitblijven van het nieuw Burgerlijk Wetboek. Scholten beloofde bij de begrotingsbehandeling in november 1963 zelf als 'manager' op te treden en de staf uit te breiden.⁶⁵ Ook de spijtoptanten passeerden weer de revue. pvda-woordvoerder F.H.J.M. Daams klaagde tijdens de begrotingsbehandeling in november 1964 over de lange duur van de afhandeling.⁶⁶ Scholten had verder een hele kluif aan de commerciële zender tv Noordzee, die programma's uitzond vanaf het REM-eiland. Samen met minister Luns diende hij een wetsvoorstel in dat hieraan een einde beoogde te maken. tv Noordzee werd hierop door de sterke arm uit de lucht gehaald.⁶⁷

Scholten werd opgevolgd door Samkalden (PvdA), die ook in het vierde kabinet-Drees minister van Justitie was geweest. Had Samkalden in deze periode als minister veel wetgeving gerealiseerd, tijdens het kabinet-Cals kon hij dit niet evenaren. Een uitzondering vormde de al door Beerman ingediende Wet vakantie met behoud van loon, waarin een minimum van twee weken vakantie voor volwassenen werd vastgesteld. Samkalden verdedigde het voorstel in april 1966 met succes in de Tweede Kamer.⁶⁸ Samkalden kreeg ondanks deze magere wetgevingsoogst ook in zijn tweede kabinetsperiode waardering. De meeste lof viel hem ten deel vanwege zijn bijdrage aan het Kamerdebat over de rellen in Amsterdam, op 16 juni 1966. Samkalden kreeg toen een open doekje van het parlement en de publieke tribune.⁶⁹ Bijna tegelijkertijd werd Samkalden echter zwaar bekritiseerd vanwege zijn besluit tot 'onderbreking' van de levenslange gevangenisstraf van de Duitse oorlogsmisdadiger Lages, die terminaal ziek zou zijn. Toen Lages' gezondheidstoestand minder ernstig bleek dan het zich in eerste instantie liet aanzien maar hij desondanks niet terugkeerde naar Nederland, kwam Samkalden in een lastig parket.⁷⁰

De omgang met de Duitse oorlogsmisdadigers had eerder overigens ook Scholten hoofdbrekens bezorgd, toen hij werd geconfronteerd met een gratieverzoek voor de vier levenslang in Breda opgesloten Duitse oorlogsmisdadigers. Hij beschikte in oktober 1964 negatief – een besluit waarvoor hij op 24 november 1964 tijdens de begrotingsbehandeling instemming van de Kamer kreeg. Scholten verklaarde bij die gelegenheid zijn opvolgers niet te willen binden. 'De Kroon moet zich in de toekomst de vrijheid voorbehouden bij gewijzigde omstandigheden of bij veranderd inzicht, anders te beslissen.'⁷¹

De door Samkalden ingediende ontwerp-Uitleveringswet, waarin werd bepaald dat uitlevering alleen kon plaatsvinden via een verdrag, werd vanwege de val van het kabinet-Cals pas onder zijn opvolger Struycken (KVP) door de Kamer aangenomen.⁷² Ook Struycken was een politiek-bestuurlijke routinier; eerder was hij minister van Justitie (1950-1951 en 1958-1959) en van Binnenlandse Zaken (1956-1959) geweest. Hij constateerde bij de behandeling van zijn enige begroting in de Tweede Kamer, in januari 1967, dat de materie goeddeels dezelfde was gebleven. Daaruit bleek volgens Struycken vooral 'dat Justitie tracht de veranderingen die deze dynamische tijd op alle gebied vordert te volgen en te richten'.⁷³ Daarmee refereerde Struycken onder meer aan het toenemende publieke ongenoegen over het politieoptreden bij ordeverstoringen. De minister beloofde een onafhankelijk onderzoek naar de verhouding tussen politie en publiek; hij zou bovendien een klachtenprocedure opstellen. Hij waarschuwde echter voor overdrijving: 'Wij moeten ervoor oppassen, dat wij met ons systeem het indienen van klachten over allerlei kleinigheden niet bevorderen. Ik heb al gezegd hoe uitvoerig en tijdrovend een onderzoek moet zijn; het indienen van klachten mag hierom geen nieuw spelletje worden om de politie te treiteren, het openbaar ministerie bezig te houden en publiciteit te verwerven.' Struycken bleef een man van law-and-order: 'Wie zich [...] begeeft in ongeregelde zaken, met andere woorden degene, die het erop

aanlegt de wet te overtreden is zich van het begin af aan ervan bewust geweest, dat de politie gedwongen kan zijn met geweld op te treden. [...] Als men het erop heeft aangelegd, dat dit gebeurt, weet men, dat dit geweld pijn kan doen.’⁷⁴

Financieel en sociaaleconomisch beleid

Financiën: belastingperikelen

Binnen een tijdsbestek van nog geen vier jaar waren drie partijpolitiek en karakterologisch verschillende politici verantwoordelijk voor 's Rijks schatkist. Allereerst was dat Witteveen (vvd), de hoffelijke, maar soms te toegeeflijke economiehoogleraar.⁷⁵ Na de val van het kabinet-Marijnen werd hij afgelost door de enigszins pedante pvda-leider Vondeling, de enige niet-econoom op Financiën in deze periode.⁷⁶ Vondeling boette snel aan gezag in toen hij vanwege een verslechterend economisch klimaat impopulaire maatregelen moest treffen. Zijn partij, die in maart en juni 1966 verlies leed bij respectievelijk de gemeenteraads- en Statenverkiezingen, zette hem vervolgens onder druk om toch ruimte te creëren voor sociaaldemocratische desiderata. De oppositionele vvd, maar ook de coalitiepartners kvp en arp, hielden de grenzen van de begroting echter nauwlettend in de gaten. De kvp beschikte daartoe over kundige en zuinige financieel specialisten. Notenboom toonde zich hierin een waardig opvolger van Lucas, die in 1966 de politiek verliet. Notenboom speelde een belangrijke bijrol in de val van het kabinet-Cals over de dekkingsvoorstellen van Vondeling, najaar 1966.⁷⁷ Na de kabinetscrisis keerde de alom vanwege zijn kennis en kunde gerespecteerde Zijlstra terug op Financiën. Hij combineerde het interim-premierschap met het beheer van de nationale schatkist.

Een belangrijk thema in deze jaren was de belastingpolitiek, waarvoor net als in de kabinetten-Drees III en -De Quay tijdens het kabinet-Marijnen de niet-partijgebonden staatssecretaris Van den Berge verantwoordelijk was. Bij het aantreden van het kabinet-Marijnen lagen nog steeds de al in 1958 door Hofstra (pvda) ingediende herzieningsvoorstellen van de inkomsten-, loon- en vermogensbelasting bij het parlement. Een aantal door de coalitiefracties ingediende amendementen werd overgenomen, maar al te ingrijpende wijzigingsvoorstellen – vaak afkomstig van de linkse oppositie – waren niet aanvaardbaar. Op 30 juni nam de Tweede Kamer de herziening van de vermogens-, inkomsten- en loonbelasting aan, waarbij de pvda, de grootste oppositiefractie, tegenstemde. De sociaaldemocraten herkenden zich niet meer in de ruim vijf jaar eerder door hun partijgenoot ingediende voorstellen, maakte B. van den Tempel duidelijk. ‘Ik erken, dat [de wijzigingen] vele technische verbeteringen in het belastingsysteem aanbrengen. Maar deze verbeteringen wegen niet op tegen de bezwaren, die de wetsontwerpen in sociaal opzicht opleveren.’⁷⁸

Van de door het kabinet voorgenomen lastenverlichting voor de burger kon door de almaar stijgende overheidsuitgaven lange tijd geen sprake zijn. Witteveen

werd in de ministerraad geconfronteerd met collega's – vooral die op Volkshuisvesting en Sociale Zaken, maar ook op Defensie en Onderwijs – die aanspraak maakten op grote bedragen uit de schatkist. Tijdens het debat over de loon- en prijspolitiek, in februari 1964, moest Witteveen dan ook erkennen dat een belastingverlaging er nog steeds niet in zat. Wel kondigde hij een verlaging van de loon- en inkomstenbelasting op termijn aan.⁷⁹ Door een aantal belastingmeevallers verbeterde de financiële toestand echter snel. Hierdoor kon Witteveen in maart bij de behandeling van zijn begroting in de Eerste Kamer meedelen dat het financieringstekort lager uitviel dan in de miljoenennota voor 1964 was begroot: niet een miljard, maar 400 miljoen gulden.⁸⁰ Diezelfde maand aanvaardde de Tweede Kamer al een verhoging van de aanslaggrens van de inkomstenbelasting.⁸¹ Op 2 december ging de Tweede Kamer akkoord met een belastingverlaging van ruim een miljard gulden. De eerste tranche van de verlaging van de loon- en inkomstenbelasting werd vastgesteld op 1 juli 1965; de tweede helft zou volgen vóór 1 januari 1967.⁸² Over de vaststelling van deze datum ontbrandde in het kabinet-Cals een forse discussie. Een amendement van PVDa-woordvoerder Peschar om de belastingvrije voet verder op te trekken, kreeg de steun van drie KVP'ers, maar geen meerderheid.⁸³ Op 8 december 1965 bracht het kabinet-Cals nog de Wet op de dividendbelasting door de Tweede Kamer, de laatste in een lange reeks van wijzigingen en herzieningen van belastingwetten.⁸⁴

Een van de laatste wapenfeiten van het kabinet-Marijnen betrof de wijziging van de Geldschieterswet. Deze wet, in 1932 op initiatief van de SDAP ingevoerd, bepaalde dat voor het lenen van kleine bedragen van financiële instellingen aan particulieren een vergunning door het gemeentebestuur moest worden verstrekt. In het door de ministers van Maatschappelijk Werk, Financiën en Justitie ingediende wetsvoorstel werd het minimale krediet van 1500 op 4000 gulden gebracht. Hiermee probeerde het kabinet de zogeheten 'sneeuwballenkredietssystemen' – waarin een aantal relatief kleine leningen met hoge rentelasten cumuleerden in één grote schuldenlast – een halt toe te roepen.⁸⁵ Ook zou er een maximum worden gesteld aan het te berekenen rentepercentage. Volgens Schoemaker (KVP) had de wijziging 'duidelijk een van haar doelstellingen bereikt, n.l. de bestrijding van de woeker, welke thans vrijwel is verdwenen'.⁸⁶ Begin 1966 maakte het kabinet-Cals bekend dat de rentetarieven voor geldleenbanken, die onder de Geldschieterswet vielen, per 1 maart 1966 zouden worden gewijzigd. Omdat er recent door kredietbemiddelaars te rooskleurige of zelfs misleidende advertenties waren geplaatst, meende het ministerie van CRM consumenten die een lening wilden afsluiten te moeten aanraden dat uitsluitend te doen bij banken die onder de Geldschieterswet vielen.⁸⁷

Curieus was het debat dat 9 juni 1966 in de Tweede Kamer plaatsvond naar aanleiding van Kamervragen over het uitsel van betaling dat de Amsterdamse bank Teixeira de Mattos werd verleend. Het was de eerste 'deconfiture' van een Nederlandse bank sinds de Tweede Wereldoorlog. W. Scholten (CHU), Peschar en Lucas stelden Vondeling vragen over de rol van de toezichthouder, De Nederlandsche Bank. Volgens de minister was er binnen de wettelijke mogelijkheden

sprake geweest van een 'intensieve bemoeiing' en was Teixeira regelmatig gewaarschuwd. De Nederlandsche Bank viel dus weinig te verwijten.⁸⁸

Economische Zaken

Bij het aantreden van het kabinet-Marijnen nam de pas 35-jarige Andriessen (CHU) de portefeuille over van zijn succesvolle partijgenoot De Pous. De nieuwe minister beschikte over academische en ambtelijke, maar niet over politieke ervaring.⁸⁹ Bij zijn eerste grote krachtmeting met de Tweede Kamer, de verdediging van zijn begroting in november 1963, slaagde Andriessen echter met een 'spiritueel betoog'. De *NRC* roemde de 'zakelijkheid en helderheid van uiteenzetting' en 'de prettige wijze waarop de stof werd gebracht'.⁹⁰ Ook vanuit de Kamer kreeg de minister complimenten. Joekes (VVD) prees de welsprekendheid van Andriessen en betuigde zijn medelijden met de Amsterdamse studenten, die hun hoogleraar voortaan zouden moeten missen: 'Hun verlies is onze winst'.⁹¹

Het overleg in het kabinet was daarentegen 'geen onverdeeld genoegen', erkende Andriessen later.⁹² Hij was al vóór zijn aantreden in botsing gekomen met minister van Sociale Zaken Veldkamp; ook tijdens het kabinet-Marijnen lagen beiden regelmatig met elkaar in de clinch. Daarbij voelde hij zich in pogingen de loon-prijsspiraal te doorbreken onvoldoende gesteund door minister van Financiën Witteveen. In december 1963 – een klein half jaar na aantreden – besloot hij daarom zijn ontslag aan te bieden. Uiteindelijk wisten zijn collega's hem hiervan te weerhouden. De druk op Andriessen was het grootst op het terrein van de landbouw-, invoer- en grondstoffenprijzen. Echt spannend werd het echter maar op twee momenten: in 1964 bij de wijziging van de Prijzenwet onder verantwoordelijkheid van Andriessen en in hetzelfde jaar bij het verbod op de verticale prijsbinding, door staatssecretaris Bakker (ARP) verdedigd tegenover een uiterst kritische Kamer.⁹³

Bakker hield zich vooral bezig met het middenstandsbeleid en regionale industrialisatie.⁹⁴ Omdat Andriessen een staatssecretaris voor de middenstand enige maanden voor zijn aantreden in het maandblad *Wending* nog overbodige franje had geoordeeld,⁹⁵ betwijfelde de Tweede Kamer of deze belangen bij hem wel in goede handen waren.⁹⁶ De minister stelde de Kamer gerust.⁹⁷ Daarbij bleek Bakker een uitstekende behartiger van de middenstandsbelangen te zijn. Zijn plannen voor een ontwikkelings- en saneringsfonds voor de middenstand vielen vooral bij de confessionelen in goede aarde. 'Ik wil beginnen met lof toe te zwaaïen [...] aan het adres van de Staatssecretaris voor de grotere vaart en visie, die mede dankzij hem het huidige middenstandsbeleid kenmerken,' complimenteerde Boersma (ARP) zijn partijgenoot.⁹⁸ Het saneringsfonds kwam er overigens pas in het voorjaar van 1966.⁹⁹

Bakker bleef staatssecretaris in het kabinet-Cals, waarin de sociaaldemocraat Den Uyl minister van Economische Zaken was. Den Uyl had – in tegenstelling tot zijn voorganger – geen vertrouwen in een toekomst voor de Limburgse mijn-

bouw en besloot eind 1965 tot geleidelijke sluiting van de Staatsmijnen. Ter compensatie voor het werkgelegenheidsverlies stelde hij een economisch herstructureringsplan voor Limburg op. Daarnaast gaf de minister vorm aan de ambitie van het kabinet om de staat een actieve rol te laten spelen bij exploratie en exploitatie van nieuwe delfstoffen en energiebronnen.¹⁰⁰ Door de val van het kabinet in oktober 1966 kwam van deze plannen echter niet veel terecht. Bakker, die in het kabinet-Zijlstra promoveerde van staatssecretaris tot minister, toonde zich niet-temin vol lof over zijn voorganger. Den Uyl had zich volgens hem in korte tijd gemanifesteerd als 'inspirator ten opzichte van het gehele ministerie'.¹⁰¹ Veldkamp was minder enthousiast en vond dat Den Uyl, net als Vondeling, de oppositientaliteit maar moeilijk hadden kunnen loslaten.¹⁰² Minister Bakker werd in het kabinet-Zijlstra bijgestaan door een nieuwe staatssecretaris, de KVP'er Van Son. Veel nieuwe beleidsambities hadden beide bewindslieden niet; Roemers (PvDA) vond de aanstelling van een staatssecretaris voor deze korte periode dan ook volkomen overbodig.¹⁰³

Andriessen legde in zijn industrialisatiebeleid andere accenten dan zijn voorgangers. De door De Pous ingediende achtste industrialisatienota werd gelijktijdig behandeld met de eerste begroting van Andriessen. Hierin stond niet langer de industrialisatie zelf centraal, maar het behoud van economische groei op lange termijn.¹⁰⁴ De Kamer kon zich vinden in deze koerswijziging, al vond een aantal sprekers het wel bezwaarlijk dat er een einde zou komen aan de regelmatige verschijning van de industrialisatienota's. 'Wij geloven, dat de Regering zich nodeloos ontdoet van een nuttig instrument ter bevordering van de verdere industrialisatie door de serie stop te zetten,' oordeelde Joekes (vvd).¹⁰⁵ In 1966 kwam Den Uyl met de 'Nota inzake groei en structuur van onze economie' de Kamer tegemoet. Deze nota was in grote lijnen een voortzetting van het door De Pous geformuleerde beleid. De overheid zou zich sterk maken voor een economische structuur die groei op lange termijn mogelijk moest maken.¹⁰⁶ De behandeling werd niet meer in deze parlementaire periode voltooid.

De verkoop van de overheidsaandelen van de walserij Breedband aan Hoogovens in IJmuiden door het kabinet-Marijnen leverde Andriessen en Witteveen veel kritiek van de linkse fracties op. De kabinetswisseling in 1965 veranderde er overigens niets aan, al distantieerde Den Uyl zich van de transactie.¹⁰⁷

Voor het consumentenbeleid bestond in de periode 1963-1967 een groot parlementair draagvlak. Andriessen kreeg van de sociaaldemocraat Reehorst zelfs 'een pluim' voor het instellen van de Consumentenraad.¹⁰⁸ PSP en vvd hadden wel enige bedenkingen bij de samenstelling van het orgaan. De pacifistisch-socialisten zagen liever meer vertegenwoordigers van de consumenten in de raad; de liberalen braken een lans voor een grotere afvaardiging van de producenten.¹⁰⁹

Staatssecretaris Bakker kreeg in 1964 kritiek van de Kamer op zijn 'Nota inzake het te voeren industriespreidingsbeleid'. Hij hield te weinig rekening met de opvattingen van de provinciale overheden. Bakker wilde het aantal gebieden dat aanvullende economische steun van de rijksoverheid kreeg, halveren.¹¹⁰ Diverse

Kamerleden pleitten tijdens de algemene beschouwingen van 1964 voor regionale belangen en braken een lans voor de provincies die buiten de boot dreigden te vallen. Smallenbroek – behalve ARP-fractievoorzitter in de Kamer ook Drents gedeputeerde – droeg het kabinet op zijn werk over te doen.¹¹¹ Twee weken later kreeg Bakker ook in de ministerraad de wind van voren. De staatssecretaris wilde de Kamer een handreiking doen door de afgewezen ‘groeikernen’ een herkansing te bieden. Het kabinet veegde zijn voorstel van tafel en besloot dat het spreidingsbeleid onderdeel zou uitmaken van de volgende nota ruimtelijke ordening, in de loop van 1966 op te stellen door woningbouwminister Bogaers.¹¹² Bakker beloofde de Kamer verbetering van het overleg met de provinciebesturen en kondigde aan zijn plannen in te passen in het ruimtelijke ordeningsbeleid. Voor de gebieden waaraan aanvankelijk steun was ontzegd, bleef de geldkraan tot 1968 open.¹¹³ De regeringspartijen steunden de staatssecretaris, al waren zij niet daverend enthousiast. ‘In zijn huidige vorm krijgt het plan nog altijd geen 10 van ons, maar toch bepaald wel een voldoende,’ verklaarde Joekes.¹¹⁴

Eind februari 1966 werd de Kamer ongeduldig door het gebrek aan progressie. Vooral de achterblijvende ontwikkeling van het noorden van het land baarde de Kamer zorgen. Nelissen (KVP) sommeerde Bakker uiterlijk bij de begroting voor 1967 met concrete voorstellen te komen.¹¹⁵ Nelissen moest een jaar later echter constateren ‘dat wij eigenlijk nog niet veel verder zijn dan een paar jaar geleden’.¹¹⁶ Van Son, die Bakkers portefeuille inmiddels had overgenomen, kon hem niet anders dan gelijk geven. In de korte tijd die het kabinet-Zijlstra gegeven was, verwachtte hij ook niet veel verder te komen. Roemers (PVDa) was evenals de andere woordvoerders teleurgesteld over het gebrek aan voortgang: ‘Woorden als worsten, maar niet zo vet.’¹¹⁷

Sociale Zaken: uitbouw van de verzorgingsstaat door Veldkamp

Op Sociale Zaken en Volksgezondheid zwaaide vanaf 1961 de KVP'er Veldkamp de scepter. Hij was een bekwaam en uiterst daadkrachtig minister, die in kabinetten met zowel de VVD als de PVDa een omvangrijke sociale wetgeving tot stand bracht. Door zijn nietsontziende dadendrang en explosieve karakter was hij bij zijn collega's echter weinig geliefd. Ook ergerde hij de KVP-top met zijn van de partijlijn afwijkende opstelling in de omroepkwestie. Zijn nadrukkelijke voorkeur voor regeringssamenwerking met de PVDa werd evenmin door al zijn partijgenoten gedeeld. Desondanks was hij voor de KVP vanwege zijn status en populariteit bij de katholieke vakbonden een onmisbare electorale factor.¹¹⁸ Veldkamps beleid werd doorgaans in grote lijnen gesteund door de vijf grote fracties, zodat hij het in het parlement zelden moeilijk kreeg. Buiten het parlement speelde hij een centrale rol in het loonoverleg met de sociale partners.

Veldkamp werd vier jaar lang bijgestaan door twee staatssecretarissen, zijn partijgenoten Bartels en De Meijer. Beiden hadden evenals de minister in Tilburg economie gestudeerd. Bartels, vóór zijn aantreden in september 1963 directeur van

het Katholiek Nationaal Bureau voor Geestelijke Gezondheidszorg, was als staatssecretaris verantwoordelijk voor de gezondheidszorg. Het aantreden van de uit het bedrijfsleven afkomstige De Meijer, behalve voor arbeidsvoorziening en -bescherming en ondernemingsraden ook verantwoordelijk voor de PBO, werd niet door iedereen toegejuicht. Een aantal fracties vond een nieuwe PBO-staatssecretaris overbodig of zelfs ongewenst. Tijdens de begrotingsbehandeling van Sociale Zaken in november 1963 – De Meijer was nog niet eens beëdigd – diende Boerenpartij-Tweede Kamerlid Harmsen een amendement in dat vroeg om het schrappen van het salaris van de staatssecretaris (50.000 gulden). Ondanks steun van SGP en CPN werd het amendement verworpen. Overigens was De Meijer zelf evenmin geporteeerd voor de publiekrechtelijke ordeningsgedachte. Zo weigerde hij het benoemingsbesluit van de nieuwe SER-voorzitter De Pous te tekenen, waarop Veldkamp dat maar zelf deed. Toen de KVP tijdens de formatie van het kabinet-Cals de positie van De Meijer wilde prijsgeven aan de PVDA, drukte Veldkamp niettemin diens aanblijven door.¹¹⁹

Centraal stond voor Veldkamp de uitbouw van het socialezekerheidsstelsel, zodat ook minder fortuinlijke Nederlanders konden delen in de welvaartsstijging.¹²⁰ Hij was dan ook tot het kabinet-Marijnen toegetreden onder een aantal condities. Een ervan was de verhoging van de uitkeringen in het kader van de Algemene Ouderdomswet (AOW) en de Algemene Weduwen-en-Wezenwet (AWW) tot het sociaal minimum. Veldkamp had tevens geëist dat deze verhoging deels gefinancierd zou worden uit de algemene middelen, zodat de premiestijging beperkt kon blijven. Na moeizaam kabinetsoverleg en onder druk van het NKV slaagde hij erin 150 miljoen gulden uit 's Rijks schatkist los te krijgen. De behandeling door de Tweede Kamer in november 1964 leverde weinig problemen meer op. PVDA en CHU probeerden nog een hogere bijdrage uit de algemene middelen af te dwingen, maar amendementen van J.J.A. Berger en Kikkert kregen geen meerderheid. Uiteindelijk stemden de fracties van Boerenpartij, SGP en GPV en de conservatieve ARP'ers Aantjes, Meulink en Schakel tegen. Volgens Jongeling (GPV) was de verzekering 'een gecamoufleerd staatspensioen' geworden. In de Eerste Kamer werd het voorstel met algemene stemmen aangenomen.¹²¹

Ook ten aanzien van de werknemersverzekeringen boekte Veldkamp vooruitgang. Ter vervanging van het nog uit de bezettingstijd daterende Ziekenfondsbesluit had hij in augustus 1962 de ontwerp-Ziekenfondswet bij de Kamer ingediend. Daarmee wilde hij de vrijheid creëren om nieuwe ziekenfondsen op te richten. Ook mochten de fondsen hun eigen werkgebied bepalen. Daarnaast voorzag het voorstel in de invoering van het draagkrachtbeginsel bij de premieheffing voor de vrijwillige verzekering. Nieuw waren ook de 'tripartiete' samenstelling van de Ziekenfondsraad (met afgevaardigden van werkgevers en werknemers en de Kroon, maar niet meer van de ziekenfondsen en medici) en het verbod op het oprichten en exploiteren van apotheken, optiekzaken en ziekenhuizen door de fondsen. Had Veldkamp zich tijdens de schriftelijke voorbereiding niet ontvankelijk getoond voor de kritiek op zijn voorstellen, tijdens de plenaire behandeling in de Tweede

Kamer, op 16 en 17 juni 1964, moest hij toestaan dat het ontwerp aanzienlijk werd geamendeerd. Een Kamermeerderheid besloot onder meer vertegenwoordigers van de ziekenfondsen en de ziekenhuizen op te nemen in de Ziekenfondsraad. Ook hielden de fondsen door de aanvaarding van het door Veldkamp 'met klem ontraden' amendement-Berger (PVDa) de regie over de premievaststelling. De Tweede Kamer nam de Ziekenfondswet op 24 juni 1964 zonder hoofdelijke stemming aan. De Eerste Kamer volgde op 13 oktober.¹²² Door de aanneming van het wetsvoorstel-Ziekenhuistarieven, in februari 1965, verschoof de bevoegdheid om tarieven vast te stellen van de minister van Economische Zaken naar een nieuw gremium. In dit Centraal Orgaan voor Ziekenhuistarieven waren ook ziekenfondsen en medici vertegenwoordigd.¹²³

Ter vervanging van een aantal vooroorlogse invaliditeits- en ongevallenwetjes had Veldkamp in april 1963 – tijdens de verkiezingscampagne, waardoor de KVP er electoraal van profiteerde – zijn ontwerp-Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO) ingediend bij het parlement. De verzekering was bedoeld voor werknemers die, ongeacht de oorzaak, langer dan een jaar arbeidsongeschikt waren en werd betaald uit door werkgevers en werknemers opgebrachte premies. Tijdens de behandeling van het wetsvoorstel door de Tweede Kamer, op 30 juni en 1 juli 1965, kreeg Veldkamp brede steun. De WAO was volgens PVDa-woordvoerder Van Lier 'baanbrekend', KVP-Kamerlid Maenen zag het voorstel als 'een tweede mammoetwet' en volgens ARP-fractievoorzitter Roolvink plaatste de minister zich 'in de rij der groten wat onze sociale verzekering betreft', samen met pioniers als A.S. Talma en P.J.M. Aalberse. Op 6 juli 1965 werd het wetsvoorstel zonder hoofdelijke stemming door de Tweede Kamer aangenomen. Op 1 februari 1966 stemde ook de Eerste Kamer in met de WAO. Namens de Kamercommissie voor Sociale Zaken sprak C.W. van Wingerden (PVDa) zijn waardering uit voor 'een voortreffelijk stuk werk' van de minister en zijn ambtenaren, waarop applaus volgde. De WAO trad op 1 juli 1967 in werking.¹²⁴

Veldkamp sleutelde ook verder aan het stelsel van werkloosheidsvoorzieningen. Op 17 november 1964 aanvaardde de Tweede Kamer een wijziging van de Werkloosheidswet (WW). Veldkamp schafte de loongrens af en verlengde de maximale duur van de uitkering. Ook ging de Kamer – met de stemmen van de VVD en de BP tegen – akkoord met de Wet werkloosheidsvoorziening, bedoeld voor langdurig werklozen.¹²⁵

Begin 1964 haalde ook de Drank- en Horecawet, die de Drankwet uit 1931 verving, de eindstreep. De nieuwe wet maakte een eind aan het 'maximumstelsel', waarmee het aantal horecavergunningen per gemeente was beperkt. Volgens Versteeg (ARP) had dat er in de praktijk voor gezorgd dat de handel in vergunningen was toegenomen en had het de ontwikkeling van de horeca in de weg gestaan. Veel Kamerleden hielden echter uit vrees voor een toename van het alcoholmisbruik bezwaren tegen de nieuwe wet. In overleg met een aantal ambtenaren formuleerde Van Gelder (CHU) een amendement waarin alsnog voor tien jaar de mogelijkheid gecreëerd werd om 'wanneer bijzondere omstandigheden in een

bepaalde wijk daartoe nopen [...] de uitgifte van nieuwe vergunningen aan banden te leggen'.¹²⁶ Het trok voldoende twijfelaars over de streep. Op 25 februari 1964 werd het voorstel aangenomen – alle oppositiefracties en twee ARP'ers en twee CHU'ers stemden tegen. Op 6 oktober ging ook de Eerste Kamer akkoord, met de stemmen van de linkse fracties en Algra (ARP) tegen.¹²⁷

Veldkamp stootte aan het einde van zijn ministersperiode nog twee keer zijn neus. Zijn voorstel tot de invoering van een beperkt eigen risico voor de ziekenfondsverzekerde bij ziekenhuisopname – het 'ziekentientje van Veldkamp' – kreeg veel kritiek in kabinet en Kamer. Veldkamp moest zijn voorstel uiteindelijk intrekken.¹²⁸ Het voorstel tot een beperkte volksverzekering tegen ziektekosten, bedoeld voor lagere inkomensgroepen, strandde vanwege technische bezwaren vóór de parlementaire behandeling. Staatssecretaris De Meijer leed in juni 1966 – samen met minister van Justitie Samkalden – nog een nederlaag in de Eerste Kamer, toen de ontwerp-Noodwet Arbeidsvoorziening in de vierde termijn sneuvelde omdat een aantal KVP'ers juridische bezwaren hield.¹²⁹ De in 1966 door Veldkamp ingediende wetsontwerpen voor een volksverzekering tegen zware geneeskundige risico's en een sociale werkvoorziening haalden pas na zijn aftreden het *Staatsblad*.

Landbouw: Europa als maatstaf

De antirevolutionaire boerenzoon Biesheuvel werd na de formatie van 1963 minister van Landbouw en Visserij; hij bleef dat tot 1967. Het was de eerste keer dat een vertegenwoordiger van de Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond (CBTB) minister werd. Biesheuvel was van 1959 tot 1963 voorzitter van deze kleinste onder de boerenbonden. Ook was Biesheuvel lid van de Raad van Europa, de Beneluxraad en het Europees Parlement. Deze internationale ervaring kwam hem als minister van pas, aangezien het landbouwbeleid zich in de jaren zestig voor een belangrijk deel naar Europa verplaatste.¹³⁰

Bij zijn begrotingsbehandelingen kreeg Biesheuvel altijd stevige kritiek van de Boerenpartij en de communisten, die vonden dat de minister niet opkwam voor (vooral) de kleine boeren. BP-Kamerlid Harmsen noemde Biesheuvel een 'boerenverslinder'.¹³¹ De BP was fel gekant tegen het Landbouwschap – waarvan Biesheuvel tot zijn ministersbenoeming bestuurslid was – vanwege de verplichte heffingen voor de boeren. Van de overige parlementariërs kreeg de minister echter doorgaans lof toegezwaaid. De PVDa'er Egas was bij de eerste begrotingsbehandeling in 1963 verheugd met een minister 'die niet alleen voor het nationale, maar ook voor dat wijdere internationale verband oog heeft en die deze zaken met grote belangstelling volgt en met toewijding behandelt'.¹³² Mellema (CHU), herenboer en oud-bestuurslid van de Groninger Maatschappij van Landbouw, verbaasde zich daarentegen over deze lovende woorden: 'Ik heb zelden [...] een Minister van Landbouw zoveel lof zien toezwaaien in deze Kamer met een land, waar op een gegeven moment de boerenbevolking zo in beweging is.'¹³³ Mellema legde hiermee

Minister van Landbouw en Visserij Biesheuvel.
[Spaarnestad]

de vinger op de zere plek. Modernisering, mechanisering, schaalvergroting en herverkaveling waren noodzakelijk omdat de levensomstandigheden van de boeren achterbleven bij de algemene welvaartstoename. Het landbouwbeleid was dan ook een van de prioriteiten in het regeerprogram van het kabinet-Marijnen.¹³⁴

In december 1963 werd het Ontwikkelings- en Saneringsfonds voor de Landbouw opgericht, dat steun gaf aan boeren in de vorm van renteloze voorschotten en hulp bij de verbetering van de bedrijfsstructuur. Daarnaast werden er banen gecreëerd voor de met werkloosheid bedreigde boeren. In 1966 kwam ook de Stichting Ontwikkeling en Sanering voor het Midden- en Kleinbedrijf tot stand.¹³⁵ Ook tijdens de kabinetten-Cals en -Zijlstra bleven versterking van de economische positie van de land- en tuinbouw en verbetering van de levensomstandigheden van de agrarische bevolking vooropstaan. Het beleid was erop gericht de sector te versterken door aanpassing van zowel de bedrijfsstructuur als de bedrijfsvoering aan de eisen van de tijd. Daarnaast moest het markt- en prijsbeleid bijdragen aan de financiering van de noodzakelijke investeringen en tegelijkertijd de boeren een redelijk inkomen garanderen.¹³⁶

In de CBTV kon niet iedereen begrip opbrengen voor de nieuwe verantwoordelijkheden van hun voormalige voorman, die zich in de ministerraad onder meer inzette voor verhoging van de melkprijs, maar daar met andere belangen moest concurreren. Zo verzette tijdens het kabinet-Marijnen minister van Economische

Zaken Andriessen zich tegen al te forse prijsverhogingen uit angst voor nieuwe looneisen. Tevens bleek Biesheuvel, die als Kamerlid tegen de marktwerking voor veehouders had gepleit, als minister plotseling vóór diezelfde marktwerking te zijn. Biesheuvel ervoer de kritiek uit zijn voormalige achterban niet zelden als unfair.¹³⁷

Biesheuvel realiseerde ook een aantal wetten, zoals de Veewet. Deze werd in 1965 aangepast aan de Europese regelgeving op het gebied van de handel in runderen en varkens en de in- en doorvoer van kippen- en eendeneieren.¹³⁸ Een jaar later voltooide Biesheuvel de parlementaire behandeling van de al in 1958 ingediende Zaaizaad- en Plantgoedwet, die het kwekersrecht beter beschermde en het verkeer in zaai- en plantgoed regelde.¹³⁹ Het kabinet-Cals zette ruilverkaveling en andere cultuurtechnische werken ter verbetering van de productieomstandigheden voort. Daarnaast prijkte het melk- en het rundvleesprijsbeleid regelmatig op de parlementaire agenda.

Gaandeweg de jaren zestig werd steeds duidelijker dat de Nederlandse landbouw in belangrijke mate in Brussel werd bepaald, een ontwikkeling die gestimuleerd werd vanuit Den Haag. Biesheuvel speelde samen met zijn Franse collega Edgar Pisani en eurocommissaris Mansholt een hoofdrol in de opbouw van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid.¹⁴⁰ Vooral gemeenschappelijke graanprijzen waren binnen de EEG een heet hangijzer. In november 1963 bereikte de Europese Commissie na veel discussie overeenstemming over een plan van Mansholt, waardoor de graanprijzen op een gelijk niveau konden worden gebracht. Op 15 december 1964 ging de Raad van Ministers akkoord met één Europese graanprijs per 1 juli 1967.¹⁴¹ De EEG maakte ook belangrijke afspraken over de 'prijsvork' – de bandbreedte waarbinnen de prijzen mochten worden vastgesteld.¹⁴² Op 24 juli 1966 kwam de EEG-ministerraad, onder voorzitterschap van Biesheuvel, tot een akkoord over het gemeenschappelijk prijspeil voor melk, rundvlees, rijst, suiker en oliehoudende zaden.¹⁴³

Volkshuisvesting: Bogaers bouwt

Evenals zijn voorgangers zag het kabinet-Marijnen zich geplaagd voor een lastige kwestie: de woningnood. Tijdens het kabinet-De Quay leken de problemen alleen maar groter te zijn geworden. In zijn laatste begrotingsdebat kreeg de verantwoordelijke minister, Van Aartsen (ARP), dan ook heel wat kritiek.¹⁴⁴ Niet alleen de oppositiepartijen waren ontevreden over zijn beleid, ook de regeringsfracties erkenden dat er op het terrein van de volkshuisvesting ruimte voor verbetering was.¹⁴⁵

De reacties op het aantreden van Bogaers (KVP) waren positief. *De Gelderlander* vond hem 'een goede keus' en *de Volkskrant* meende dat deze minister de kwaliteiten bezat 'om weer vaart en bezieling te geven aan de strijd tegen de woningnood'.¹⁴⁶ Parlementair journalist Faas had hoge verwachtingen: 'Als ooit de woningnood wordt opgelost, zal het nu gebeuren.'¹⁴⁷ Bogaers stelde niet teleur. Velen bewon-

Minister Bogaers, november 1965.
[Spaarnestad]

derden de ijver, het vuur en de moed waarmee hij de problemen te lijf ging. Toch viel er op deze minister zeker wat aan te merken. Zo stond hij bijvoorbeeld niet bekend om zijn flexibiliteit en teamgeest. Evenmin kon hij gerekend worden tot de grootste sprekers in het parlement. Hij kreeg meermaals commentaar op zijn breedsprakigheid, zijn dreinerige toon en het veelvuldige gebruik van het stopwoordje 'hè'.¹⁴⁸ Zijn sterke punten waren een zeer gedegen dossierkennis en de vaardigheid met berekeningen en cijfermateriaal kritische vragen overtuigend te pareren.¹⁴⁹ Daarnaast dwongen Bogaers' successen respect af.¹⁵⁰ Zijn aanblijven in het kabinet-Cals – de door Bogaers geprefereerde coalitie met de PVDA – verraste dan ook niet.¹⁵¹

Bogaers behoorde tot de linkervleugel van de KVP, waarbinnen een sterke weerstand bestond tegen de liberaliseringspolitiek van Van Aartsen. Bogaers brak dan ook met diens beleid en investeerde in de gesubsidieerde woningwetbouw.¹⁵² Het verschil in opvatting bleek bijvoorbeeld bij de aanpak van de achterblijvende bouwproductie. Van Aartsen had gemeend dat hij slechts in beperkte mate kon bijdragen aan verbetering; het economische krachtenveld waarin de woningbouw moest opereren, was volgens hem van overheidswege niet of nauwelijks te beïnvloeden.¹⁵³ Bogaers vond dat door krachtige overheidssturing wel degelijk gunstiger voorwaarden te creëren waren. Typerend was dan ook dat hij het woningbouwprogramma niet zag als een prognose, maar als een minimum te behalen resultaat.¹⁵⁴ Die resultaten boekte de minister ook: terwijl het aantal voltooide woningen in de voorafgaande jaren sterk was teruggelopen en voor 1963 zelfs leek te zullen blijven steken op 75.000, wist Bogaers de productie op te stuwten tot 100.000 woningen in 1964, 115.000 in 1965 en 120.000 in 1966.¹⁵⁵

Aan de basis van deze sterk gegroeide woningbouwproductie lag de 'Nota betreffende een pluriform en expansief bouwbeleid', die Bogaers al enkele maanden na zijn aantreden presenteerde. De minister bepleitte hierin onder andere de bouw van goedkope woningen. Onder bepaalde voorwaarden zou de bouw van dergelijke huizen worden goedgekeurd met overschrijding van het aan de provincie toegekende aantal ongesubsidieerde woningen.¹⁵⁶ In de volksmond werd dit type al gauw de 'Bogaerswoning' genoemd. Toen de eerste exemplaren werden opgeleverd in het Brabantse Dinther moest de rijkspolitie drie weekenden overwerken om de verkeersdrukte die was ontstaan door nieuwsgierigen, in goede banen te leiden.¹⁵⁷

Ook wilde Bogaers de stijging van de bouwkosten tot staan brengen. In de nota werd echter weinig aandacht besteed aan de wijze waarop. PVDA-woordvoerder Bommer meende daarom dat dit plan 'meer symbolische dan werkelijke betekenis' had. Zolang er een tekort aan woningen was, moest immers op volle capaciteit worden doorgebouwd. De spanning op de bouwmarkt bleef dus bestaan; prijsdalingen waren niet te verwachten. Het was beter dat te onderkennen, vond hij. Bommer werd al snel in het gelijk gesteld: de bouw prijzen bleven inderdaad stijgen.¹⁵⁸

Bij zijn overigens soepel verlopen tweede begrotingsbehandeling kwam Bogaers in botsing met de Kamer over de positie van het midden- en kleinbedrijf. Bogaers'

beleid had een schaalvergroting tot gevolg, waardoor kleinere bedrijven moeite hadden om opdrachten te verwerven. Op een KVP-bijeenkomst in Helmond had de minister daarover gezegd dat er te veel kleine aannemers waren die niet voldoende bijdroegen aan het oplossen van de woningnood, onder andere omdat zij niet bereid zouden zijn te bouwen in de woningwetbouw en zich uitsluitend richtten op de meer lucratieve particuliere sector. Dit verwijt was veel Kamerleden in het verkeerde keelgat geschoten. ARP-woordvoerder Aantjes stelde dat de minister niet het recht had 'het rijksgoedkeuringsbeleid te gaan gebruiken om het bouwbedrijf op dit punt even te saneren'.¹⁵⁹ Zelfs de communist Jager, die een half jaar eerder juist had gepleit voor meer industriële bouw, sloot zich hierbij aan.¹⁶⁰ De minister deed zijn best de Kamer ervan te overtuigen dat zijn uitspraken verkeerd geïnterpreteerd waren, maar volgens de *NRC* slaagde hij daar niet in.¹⁶¹ De uitgebreide aandacht voor deze onhandige uitlating maakte wel duidelijk dat Bogaers' woningbouwbeleid in de kern onbetwist bleef. Het soepele verloop van zijn eerste twee begrotingsdebatten was overigens mede het gevolg van de separate behandeling van het politiek gevoelige huur- en subsidiebeleid.¹⁶²

Om zijn hoofddoel – het terugdringen van de woningnood – te bereiken, wapperde Bogaers regelmatig met zijn portefeuille.¹⁶³ Eind 1964, begin 1965 kwam Bogaers stevig in conflict met minister van Financiën Witteveen over de vestiging van een raffinaderij van MobilOil in het Amsterdamse havengebied. Hij vreesde dat de hiervoor benodigde overheidsinvesteringen ten koste zouden gaan van zijn bouwprogramma. Bogaers speelde het spel hard en dreigde met aftreden, zeker toen de raffinaderij nog eens twee keer zo groot zou worden. Pas nadat Bogaers, door bemiddeling van Toxopeus, de toezegging had gekregen dat hij het totale bouwvolume met 300 miljoen gulden mocht verhogen (hetgeen de schatkist 80 miljoen kostte), ging hij akkoord.¹⁶⁴

Het oplossen van de woningnood bleef voor Bogaers topprioriteit, maar daarnaast ontstond er gelegenheid om aandacht te besteden aan de ruimtelijke ordening. Al in mei 1964, tijdens het kabinet-Marijnen, had Bogaers de Overgangswet ruimtelijke ordening en volkshuisvesting door het parlement weten te loodsen. Het doel van de wet was de inwerkingtreding van voorschriften die waren vervat in de nieuwe Woningwet en de Wet op de Ruimtelijke Ordening van 1962 mogelijk te maken.¹⁶⁵ Er diende echter meer te gebeuren. Door de toenemende welvaart en de bevolkingsgroei werd de druk op de beschikbare ruimte groter, waardoor de aandacht voor de milieuproblematiek toenam.¹⁶⁶ In zijn regeringsverklaring besteedde Cals expliciet aandacht aan de problematiek; Bogaers' departement werd zelfs omgedoopt tot ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening. Op 21 september 1966 verscheen een nieuwe nota inzake de ruimtelijke ordening. Geheel in lijn met het kabinetsmotto 'wij werken voor het jaar 2000' bood de nota een visie voor de lange termijn. Het centrale uitgangspunt was de 'gebundelde deconcentratie', waarmee getracht werd een middenweg te vinden tussen een te grote concentratie en een te sterke spreiding van woon- en werkgebieden.¹⁶⁷ De Kamer zou de nota pas in de herfst van 1967 behandelen.

Gedesillusioniseerd door de val van het kabinet-Cals en de nasleep daarvan zag Bogaers af van aanblijven in het kabinet-Zijlstra.¹⁶⁸ Hij werd opgevolgd door zijn partijgenoot Witte, die van 1952 tot 1959 het departement ook al beheerd had. Witte had ingestemd met het ministerschap onder voorwaarde dat hij na zijn aftreden kon terugkeren als burgemeester van Eindhoven. In de Tweede Kamer viel Witte een warm welkom ten deel. Voor veel fractiewoordvoerders was hij geen onbekende. Partijgenoot Andriessen dacht 'met genoeg' terug aan Wittes eerdere ministerschap en ook Van der Peijl (CHU) bewaarde er goede herinneringen aan.¹⁶⁹

Witte maakte direct duidelijk dat hij het beleid van zijn voorganger zou voortzetten.¹⁷⁰ Toch betekende dit niet dat de minister zich geheel en al voegde naar de door Bogaers uitgezette beleidslijnen. Aantjes (ARP) constateerde dan ook niet geheel ten onrechte: 'Ik meen dat de Minister [...] wel erg bescheiden is, als hij suggereert, dat hij alleen maar op deze stoel is gaan zitten om de zaak een paar maanden gaande te houden. Uit allerlei gegevens en door hem genomen maatregelen blijkt, dat hij zich gelukkig allerminst tot die bescheiden rol beperkt.'¹⁷¹ Het beleid van Witte week op een aantal punten wel degelijk af van dat van zijn voorganger. Witte vroeg zich af of de 'stormachtige groei van ons bouwproductie-apparaat in hetzelfde tempo zal moeten doorgaan'.¹⁷² Zonder tot een eindoordeel te komen meende hij wel 'dat als doorsneeregel wel kan worden gesteld, dat het bouwapparaat zal moeten blijven groeien ongeveer in het tempo van het totaal van onze gehele economie'. Dat was in strijd met Bogaers' streven naar een 'expansief bouwbeleid'.¹⁷³

Verkeer en Waterstaat: 'een enorme veelheid van onderwerpen en onderwerpjes'

Het departement van Verkeer en Waterstaat zag tijdens de parlementaire periode 1963-1967 drie ministers passeren. Tijdens het kabinet-Marijnen was de portefeuille in handen van Van Aartsen (ARP), die na vier minder gelukkige jaren op Volkshuisvesting terugkeerde op Verkeer en Waterstaat. Van Aartsen werd gesecondeerd door staatssecretaris Keyzer (vvd), die belast werd met het nationale en internationale goederenvervoer. De diplomaat Keyzer was bij zijn aantreden geen partijlid, maar verklaarde in december 1963 in de Tweede Kamer dat 'het beginselprogramma van de vvd voor mij volkomen aanvaardbaar is'.¹⁷⁴

Van Aartsen stond niet bekend om zijn grote retorische gaven. De *NRC* vond het voorjaar 1964 'altijd een beetje moeilijk om precies te begrijpen wat mr. Van Aartsen bedoelt te zeggen'.¹⁷⁵ De oppositie had ook kritiek op zijn politiek. Een jaar later beklagde pvdA-woordvoerder Posthumus zich over het gebrek aan 'samenhangend beleid', waardoor 'in deze samenleving met stijgende welvaart de openbare voorzieningen en openbare infrastructuur steeds meer achterop raken'.¹⁷⁶ De meeste complimenten kreeg Van Aartsen voor zijn interventies in de in financiële en organisatorische problemen verkerende Koninklijke Luchtvaartmaatschappij (KLM), waar onvermijdelijke bezuinigingen leidden tot onrust onder het

personeel. Daarbij waren de verhoudingen in de directie vertroebeld. Ingrijpen door de overheid, als grootaandeelhouder (70%), was onvermijdelijk.¹⁷⁷ Tijdens de door de KLM-problemen gedomineerde behandeling van de begroting voor 1964 luidden diverse fracties de noodklok. Jongeling (GPV) benadrukte dat de KLM 'voor ons allen zoiets [is] als een nationaal symbool, waarop wij openlijk en heimelijk allemaal een beetje trots zijn vanwege haar grote verleden', maar hij meende wel dat 'zo langzamerhand het uur der waarheid heeft geslagen'. Posthumus vond dat zijn fractie 'zeker niet bereid kan zijn om zich zonder meer te verplichten de KLM in stand te houden'.¹⁷⁸ In zijn beantwoording verzuchtte Van Aartsen sinds midden november 'bijna dagelijks met de KLM bezig [te zijn] geweest'. De minister besloot positief: 'Wij allen hebben toch een bijzonder gevoel voor de KLM'.¹⁷⁹ Onder druk van de minister stelden eind 1963 alle commissarissen – onder wie prins Bernhard – hun functie ter beschikking.¹⁸⁰ Ook na het aftreden van Van Aartsen bleef het parlement steun geven aan de nationale luchtvaartmaatschappij, getuige de goedkeuring, najaar 1966, van de Wet mogelijkheid tot verlenen van garanties ten behoeve van de KLM.¹⁸¹

Na de kabinetswisseling, voorjaar 1965, trad de ervaren PVDA-politicus Suurhoff aan als minister.¹⁸² De ambities van het kabinet-Cals vertaalden zich ook in voornemens op het terrein van Verkeer en Waterstaat, maar al snel liep Suurhoff tegen budgettaire beperkingen aan. Op zijn begroting voor 1966 moest hij al 10 miljoen gulden schrappen. VVD-Tweede Kamerlid Zegering Hadders probeerde de minister nóg eens 30 miljoen te laten bezuinigen door 'temporiseren' van een aantal projecten op het terrein van de waterstaat en de Zuiderzeewerken. De VVD-motie van deze strekking sneuvelde echter.¹⁸³ Door de snelle val van het kabinet ontbrak Suurhoff de tijd om veel te realiseren. Daarbij openbaarde zich bij hem in 1966 een ernstige ziekte. Het had onder meer tot gevolg dat de begrotingsbehandeling in de Eerste Kamer in 1966 verbrokkeld verliep. Pas midden juli, toen de begroting al als hamerstuk was aangenomen, kon er tijdens een 'nabehandeling' met de minister over een aantal onderwerpen worden gedebatteerd.¹⁸⁴ Mede door de ziekte van Suurhoff – hij zou in maart 1967 overlijden – kreeg de staatssecretaris, Posthumus (ook PVDA), veel ruimte. In tegenstelling tot zijn superieur was Posthumus wél ingevoerd in de materie: hij was bijna twintig jaar verkeerswoordvoerder van de sociaaldemocratische fractie geweest.

Het stokje werd tijdens het kabinet-Zijlstra ten slotte overgenomen door vice-premier De Quay, die voor de duur van zijn ministerschap onder meer het president-commissariaat van KLM neerlegde. Op verzoek van De Quay werd De Block, al vanaf 1963 staatssecretaris van Buitenlandse Zaken, tevens benoemd tot staatssecretaris op Verkeer en Waterstaat, waar hij belast werd met de internationale vervoersaangelegenheden.¹⁸⁵ Veel werd tijdens het kabinet-Zijlstra niet meer geïnitieerd – en dat was vanwege het interim- en bezuinigingskarakter van het kabinet ook niet de bedoeling. De Eerste Kamer zag op 4 juli 1966 zelfs af van inhoudelijke behandeling van de begroting voor dat jaar; de dag erna werd het kabinet-De Jong beëdigd.¹⁸⁶

De departementale agenda kende 'een enorme veelheid van onderwerpen en onderwerpjes'.¹⁸⁷ Sommige daarvan hadden een regionaal of lokaal karakter. De kleine fracties bereden hun stokpaardjes. Eind 1963 bepleitte sgr-Kamerlid Abma het openbaar vervoer op zondagen 'zo veel mogelijk' stil te leggen en vond de fractievoorzitter van de Boerenpartij Koekoek dat de invoering van de maximumsnelheid vooral tot gevolg had dat hij vanuit Den Haag een uur later in Groningen arriveerde.¹⁸⁸

Het snelgroeïende autoverkeer – het aantal auto's in Nederland naderde midden jaren zestig het miljoen – maakte investeren in de infrastructuur noodzakelijk. Bij de begrotingsbehandeling einde 1963 schetste de kvp'er Assmann: 'Eerst is het zo gegaan met de televisie en vervolgens met de koelkasten, wasmachines e.d. Daarna is het zo gegaan met de vrije zaterdag en zeer recent ook met de lonen [...]. Ik meen, dat wij er goed aan doen, ons er nu op in te stellen, dat wij ook wat betreft de auto bezig zijn de achterstand, die wij in Europa hebben, in te halen, en wel binnen zeer korte tijd.' Volgens Assmann was er 'een soort deltaplan' voor de wegenbouw nodig.¹⁸⁹

Het kabinet kwam een jaar later met een zesjarenprogramma voor vernieuwing en uitbreiding van het rijkswegennet. Hiertoe zou een Rijkswegenfonds ingesteld worden, waarmee de wegeaanleg onafhankelijk werd van conjunctuurwisselingen. Het fonds werd voor 70% gevoed uit de algemene middelen; aanvullende financiering bestond uit opbrengsten van motorrijtuigenbelasting en 'weggeld', een belasting op het gebruik van bepaalde wegen. De kabinetsvoorstellen werden in de Tweede Kamer begin december 1964 gemengd ontvangen. De linkse partijen zagen er helemaal niets in. De vvd'er Joekes redde het wetsontwerp op het Rijkswegenfonds met een amendement om het weggeld te vervangen door een verhoging ('opcenten') van de motorrijtuigenbelasting met 65%. Van Aartsen had weinig moeite met deze wijziging.¹⁹⁰ Op 19 januari keurde ook de Eerste Kamer het wetsvoorstel goed.¹⁹¹ Het Rijkswegenfonds kwam vervolgens ieder jaar terug op de parlementaire agenda. In de zomer van 1966 zag Suurhoff zich door tekorten in het Rijkswegenfonds genoodzaakt de 'opcenten' op de motorrijtuigenbelasting te verdubbelen en te bezuinigen op het wegenprogramma.¹⁹² Door de realisering van de al in 1961 ingediende Wet uitkeringen wegen, in maart 1966, werd ook voorzien in de financiering van de provinciale wegen.¹⁹³

De toename van de verkeersdrukte bedreigde tevens de veiligheid op de wegen. vvd-Kamerlid Van Someren-Downer waarschuwde einde 1963: 'Ik geloof, dat in zeer vele Nederlanders het wetsovertredersduiveltje schuilt.' Anderzijds was zij sceptisch over de overheidsexperimenten met de maximumsnelheid: '[I]s er nu werkelijk ooit wetenschappelijk vastgesteld, dat er een duidelijk verband bestaat tussen minder ongelukken en een maximumsnelheid?'¹⁹⁴ In 1966 voerde Suurhoff een nieuw verkeersreglement in, dat beoogde bij te dragen aan een grotere veiligheid op de weg.¹⁹⁵

Ook de ontwikkelingen op het spoor vroegen om overheidsingrijpen. De Nederlandse Spoorwegen (ns) leden na 1962 verlies, waardoor de relatie met de

Minister van Verkeer en Waterstaat Suurhoff ontvangt een nota van de voorzitter van Veilig Verkeer, Korthals – tevens een van zijn ambtsvoorgangers –, 31 augustus 1966.
[Spartaarnstad]

rijksoverheid – de enige aandeelhouder – onder druk kwam te staan. Kabinet en parlement gingen in 1964 daarom over tot tariefsverhogingen.¹⁹⁶ Het volstond niet: in juli 1966 moest staatssecretaris Posthumus de Eerste Kamer bekennen dat de NS in 1966 75 miljoen gulden verlies zou lijden.¹⁹⁷

De minister moest zich ook bezighouden met dossiers die voortkwamen uit de Deltawet. Zo betekende de sluiting van de Oosterschelde door de Grevelingendam, in april 1965, het einde van de oesterkwekerij in Yerseke. De Deltawet voorzag in schadevergoeding voor de getroffen kwekers. Bij de vaststelling van deze regeling botste het kabinet-Cals in februari 1966 met de Kamer over de schadeloosstelling voor de door de wintervorst van drie jaar eerder verloren oestervoorraden. Het kabinet stelde 50% voor, de Kamer vond deze tegemoetkoming te karig. Een voorstel van de KVP'er Kolfsohuten om het percentage te verhogen tot 60 leek te kunnen rekenen op een ruime meerderheid, waarop de beraadslagingen werden geschorst.¹⁹⁸ Een week later werd een amendement-Kolfsohuten in aangepaste vorm – 60% vergoeding tot een maximum, daarboven 50% – aangenomen.¹⁹⁹

Ook het staatsbedrijf PTT viel onder verantwoordelijkheid van Verkeer en Waterstaat. De Kamer discussieerde met het kabinet over de status van de PTT²⁰⁰

en de lange wachtlijsten bij de telefoonaansluitingen.²⁰¹ Ook had de minister te kampen met financiële problemen bij het staatsbedrijf. Het kabinet zocht de oplossing in periodieke verhogingen van diverse gebruikerstarieven, waartegen de Kamer steevast in het geweer kwam.²⁰² In februari 1966 maakte de Tweede Kamer bezwaar tegen een nieuwe verhoging van de posttarieven. Een motie van Assmann (KVP), die minister Suurhoff vroeg de tariefverhogingen voor tijdschriften en nieuwsbladen uit te stellen, kreeg een meerderheid. Slechts oppositiepartij vvd stemde tegen: het kabinet-Cals diende volgens de liberalen de hand op de knip te houden.²⁰³ Ook het kabinet-Zijlstra zag zich gedwongen tot stevige tariefverhogingen. De Quay kreeg van diverse fracties, niet alleen van de oppositionele, kritiek op zijn voorstellen. Een motie-Aantjes om de verhoging van het portotarief voor kranten met een half jaar uit te stellen en terug te brengen van 50 naar 15% kreeg een ruime meerderheid – ondanks ernstig ontraden door De Quay, die erop wees dat dit een tekort zou veroorzaken van 6 miljoen gulden. Slechts vijf KVP'ers en één sociaaldemocraat stemden tegen. De NRC sprak van 'een verpletterende nederlaag' voor De Quay, die de motie slechts deels – het uitstel tot 1 juli – uitvoerde, waardoor het dekkingsgat beperkt bleef tot 3 miljoen gulden.²⁰⁴

De sociaal-culturele sector

Maatschappelijk Werk uitgebreid met Cultuur en Recreatie

Het ministerie van Maatschappelijk Werk won voorjaar 1963 aan status door de Bijstandswet, die van de armoedebestrijding een overheidstaak maakte. De door Klompé verdedigde wet had, samen met de vele subsidieregelingen, de positie van het ministerie versterkt ten koste van het verzuilde particuliere initiatief.²⁰⁵ De minister in het kabinet-Marijnen, Schouwenaar-Franssen (vvd), wilde niettemin vooral een beroep doen op de 'zelfstandige krachten' in de maatschappij.²⁰⁶ De PVDA-fractie verweet de minister dan ook bij de subsidieverstrekking de levensbeschouwelijke organisatiestructuur al te zeer als uitgangspunt te nemen en daarmee de verzuiling te bevorderen.²⁰⁷ De fracties van PVDA en KVP hadden ook kritiek op de verplichte eigen bijdrage die de minister oplegde aan particuliere organisaties. De minister hechtte echter aan dit laatste restje 'zelfwerkzaamheid' om de betrokkenheid van de burgers te bevorderen. In december 1964 nam de Tweede Kamer een motie aan van de uit het maatschappelijk werk afkomstige KVP'er P.J. Engels, waarin aangedrongen werd op een verhoging van de subsidies aan particuliere instellingen met 10%. Schouwenaar kon geen toezeggingen doen en verklaarde 'geen behoefte' te hebben aan de motie, die desondanks een meerderheid kreeg. De motie zou pas worden uitgevoerd door haar opvolgers.²⁰⁸

Schouwenaar slaagde er tijdens haar korte ministerschap niet in wetgeving tot stand te brengen. Ze diende slechts één wetsvoorstel in, dat de sociale integratie van de woonwagenbevolking beoogde te bevorderen. Deze Woonwagenwet bereikte in 1968 het *Staatsblad*.²⁰⁹

Volgens de Kamer ontbrak het de minister aan een coördinerende hand. De samenwerking tussen provincie en regio's verliep moeizaam, omdat te veel vanuit eigen zuil of gemeente werd gewerkt. Al even stroef verliep de samenwerking tussen het particulier initiatief en de overheidsinstellingen, maar ook tussen de verschillende betrokken departementen. De minister beloofde beterschap door het opstellen van vierjarenplannen.²¹⁰

Het gebrek aan coördinatie gold volgens de CHU-fractie ook de integratie van Ambonezen in de Nederlandse samenleving. Overleg hierover tussen het departement en de gemeentelijke en provinciale besturen vond nauwelijks plaats. De minister bouwde op dit dossier vooral voort op het beleid van haar voorgangster Klompé, dat uitging van zelfzorg. Schouwenaar adviseerde de Ambonezen: 'Pak uw koffer uit, doe of u hier voorgoed bent en houd de kans op terugkeer in het oog.'²¹¹

Sinds de oprichting van het departement, in 1952, hadden de ministers van Maatschappelijk Werk tevergeefs geprobeerd hun portefeuille meer gewicht te geven. Tijdens de formatie van het kabinet-Cals, voorjaar 1965, werd het departement op voorstel van PVDa-leider Vondeling in één keer opgewaardeerd met de beleidsterreinen jeugd, cultuur, sport en media, die werden overgenomen van het departement van Onderwijs. In zijn regeringsverklaring maakte Cals al duidelijk dat zijn kabinet meer aandacht wilde besteden aan cultuur en recreatie.²¹² Daarbij had vrijetijdsbesteding steeds meer prioriteit gekregen sinds in 1961 de vrije zaterdag was ingevoerd. Ook de toename van het aantal ambtenaren, van 893 naar 3334, maakte zichtbaar dat het ministerie meer gewicht kreeg.

De eerste minister van de uitgebreide portefeuille Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM) was de PVDa'er Vrolijk. Het oude beleidsterrein van maatschappelijk werk kwam voor rekening van een staatssecretaris, Vrolijks partijgenoot Egas. Minister Vrolijk, ook verantwoordelijk voor het mediabeleid, kwam al snel met een nota waarin een overgangsregeling voor de omroepen werd voorgesteld, gevolgd door een ontwerp voor een nieuwe Omroepwet, waarin de toetreding van nieuwe zendgemachtigden en de uitzending van reclame werden geregeld. De afronding van deze nieuwe Omroepwet viel door de val van het kabinet in het najaar van 1966 toe aan Vrolijks opvolgster.²¹³

Veel wetgeving kon Vrolijk tijdens zijn korte ministerschap niet realiseren. Hij voltooide slechts één eigen wet: de Natuurbeschermingswet, die de Tweede Kamer op 21 juni 1966 aannam – ondanks tegenstemmen van zes KVP'ers. De wet had tot doel natuurmonumenten in stand te houden en te beveiligen.²¹⁴ Vrolijk en Egas verdedigden slechts eenmaal, in december 1965, een begroting. De repliek van Vrolijk duurde daarbij vier uur; de staatssecretaris was nog eens vijf kwartier aan het woord. Tijdrend en niet echt boeiend, vond de *NRC*.²¹⁵

Ondanks de geringe wetgevingssoogst slaagde Vrolijk er, mede door zijn subsidiebeleid, in een koers te bepalen. De minister streefde daarbij naar 'een gezonde opbouw van de samenleving, ook buiten de direct materieel noodzakelijke factoren', zo maakte hij de Kamer eind 1965 duidelijk. Hij steunde daarom onder meer

de bouw van sporthallen en buurthuizen. Ook stimuleerde hij amateurkunst en kunstzinnige vorming. Om zijn persoonlijke betrokkenheid te demonstreren bezocht de minister regelmatig sportwedstrijden en kunstuitlevingen. Het budget van cultuur, sport- en recreatievoorzieningen werd onder zijn ministerschap aanzienlijk verhoogd.²¹⁶ Vrolijk werd overigens regelmatig geconfronteerd met controverses over uitingen van moderne, provocerende kunst. Zo werd hij, samen met minister van Justitie Samkalden, in 1965 en 1966 gedwongen tot het innemen van een standpunt over publicaties van de schrijver Van het Reve.²¹⁷

Staatssecretaris Egas vond dat maatschappelijk werk door 'solidariteit en dienstverlening' een bijdrage moest leveren aan de 'democratisering van de cultuur' en aan de vernieuwing van de samenleving. De kritiek vanuit de Kamer bleef grotendeels dezelfde als in de periode-Schouwenaar: er moest onderzoek worden gedaan naar de reikwijdte van maatschappelijk werk en de samenwerking tussen instellingen moest beter worden gecoördineerd.²¹⁸

Na de val van het kabinet-Cals keerde Klompé terug op haar oude departement. Haar belangrijkste missie bestond uit de afronding van de Omroepwet. In januari 1967 verdedigde ze het voorstel-Vrolijk met succes in de Tweede Kamer en eind februari ging ook de Eerste Kamer akkoord.²¹⁹

Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen

Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen was in 1963 uitgegroeid tot een zeer groot departement.²²⁰ Door de verbreding van de toegang tot het onderwijs was 'doorleren' na het middelbaar onderwijs voor meer mensen weggelegd dan ooit tevoren. Om alle studenten te kunnen onderbrengen moesten de onderwijsfaciliteiten worden uitgebreid. Zo werd op 14 september 1963 een nieuwe technische hogeschool in Enschede geopend.²²¹ In 1965 volgde het besluit tot de stichting van een zevende medische faculteit om het tekort aan plaatsen voor aspirant-studenten geneeskunde te verkleinen.²²² Daarnaast namen de uitgaven voor studiebeurzen en -toelagen sterk toe en stegen de lerarensalarissen ten gevolge van de 'Toxopeusronden'. Dat alles had grote financiële consequenties. Was het aandeel van de post Onderwijs in de totale rijksuitgaven in 1956 nog ruim 11%, tien jaar later was dat gestegen tot ruim 21%. Binnen de onderwijsbegroting vond een sterke verschuiving plaats: in de periode 1956-1966 steeg het aandeel van het wetenschappelijk onderwijs van 10 naar 24%.²²³

Na de formatie van het kabinet-Marijnen trad Bot (KVP), die in het kabinet-De Quay als staatssecretaris van Binnenlandse Zaken verantwoordelijk was geweest voor Nieuw-Guinea, aan als minister. Het ontbrak hem aan kennis van het onderwijsveld. Het contrast met zijn voorganger Cals, die in tien jaar ministerschap een grote hoeveelheid onderwijswetgeving had gerealiseerd, kon niet groter zijn. Het gemis aan ervaring met het onderwijsveld van de minister, die zelf wetenschapsbeleid, pers en het brisante omroepbeleid voor zijn rekening nam, werd gecompenseerd door twee staatssecretarissen.²²⁴ Grosheide (ARP), adjunct-secre-

taris van de Schoolraad voor de scholen met de Bijbel, werd verantwoordelijk voor alle onderwijsafdelingen behalve het hoger onderwijs. Vanwege zijn leeftijd (33 jaar) en uitstraling werd hij 'Kind van Staat' genoemd. *NRC*-journalist E. Nordlohne, later hoofd voorlichting op het departement, vond hem 'een woest knappe man en een opeenstapeling van kennis. Maar zijn presentatie was wel wat droog.'²²⁵ In december 1963 werd Grosheide in de Kamer door de *PVDA* kritisch bejegend vanwege zijn eerdere oppositie tegen de Mammoetwet; als staatssecretaris was hij nu verantwoordelijk voor de uitvoering van de wet. Grosheide beloofde daarop een loyale uitvoering van de wet. Hij zou als staatssecretaris aanblijven tot juli 1971.

Middelbareschoolrector Van de Laar (*KVP*) werd als staatssecretaris belast met cultuurzaken, jeugdvorming en volksontwikkeling. Ook op deze terreinen investeerde het kabinet-Marijnen, mede om tegemoet te komen aan de sinds de invoering van de vijfdaagse werkweek toegenomen vrije tijd.²²⁶ Van de Laar stelde zich ten doel zo veel mogelijk mensen met kunst in aanraking te laten komen. Daarnaast vond hij dat de politiek de kunstenaars in staat moest stellen zich in vrijheid te ontplooien, 'ook als zij soms in eerste instantie door weinigen wordt verstaan'.²²⁷ Van de Laar bleef door de overgang van de cultuurzaken naar *CRM*, in 1965, slechts één kabinetsperiode aan.

In 1964 nam de Kamer een wijziging van de Wet op het Lager Onderwijs aan, waardoor niet alleen gemeenten maar ook ouders een openbare school konden oprichten. Ook kregen scholen de mogelijkheid medezeggenschapsraden in te stellen. Opvallend was de aanname van het amendement van de *ARP*'er J.A. van Bennekom, dat compensatie voor de bijdrage voor oudercommissies, ouderraden en schoolraden voor bijzonder onderwijs gelijkstelde aan die voor het openbaar onderwijs. Voor de openbare scholen draaide de gemeente op voor deze kosten. De compensatie kostte ongeveer twee kwartjes per leerling, in totaal bijna een miljoen gulden. Grosheide ontraadde het amendement, toch nam de Kamer het aan met 56 – de fracties van *KVP*, *ARP* en *CHU* – tegen 51 stemmen.²²⁸ Vanwege de financiële gevolgen van het amendement had Grosheide om kabinetsoverleg moeten vragen, meende Witteveen vervolgens in de ministerraad. Justitieminister Scholten nam het voor de staatssecretaris op; aanhouding van het amendement zou de kwestie alleen maar politiek gewichtiger maken.²²⁹

In een poging de kosten van het onderwijs te verlagen stelde Bot najaar 1964 een verhoging van het collegegeld en het schoolgeld voor kleuters voor. Bij de behandeling van de onderwijsbegroting in de commissie werd al snel duidelijk dat de Kamer deze maatregelen niet zou aanvaarden. P. Vis (*PVDA*) vond het 'verbijsterend, dat een Minister van Onderwijs kennelijk aan de druk van Financien heeft toegegeven en zulk een onjuist, ondeugdelijk en schadelijk middel voor zijn rekening heeft durven nemen'.²³⁰ Bot zag zich gedwongen met alternatieven te komen, waaronder het uitstel met vier maanden van de invoering van de tweede fase van de leerlingenschaalverlaging bij het lager onderwijs. Hiermee kwam een

bedrag van ruim 6 miljoen gulden op de begroting vrij – niet genoeg om het begrotingsgat te dichten.²³¹

De tekorten kwamen op het bord van vu-hoogleraar en Eerste Kamerlid Diepenhorst (ARP), die na de val van het kabinet-Marijnen aantrad als minister van Onderwijs en Wetenschappen; Kunsten en Volksontwikkeling waren opgegaan in CRM. Diepenhorst was een begaafd wetenschapper en redenaar, maar was niet goed thuis in de openbare financiën. Op het departement ging de mare dat ambtenaren hem hadden gezegd dat de cijfers aan de raamkant de inkomsten waren en die aan de deurkant de uitgaven. Dat ging goed totdat de minister zijn bureau omdraaide.²³² Diepenhorst had vooral aan het hoger onderwijs een zware dobber. In 1966 leek hij vanwege zijn wetsvoorstel voor de invoering van een numerus clausus voor studenten geneeskunde aan te sturen op een crisis, maar het debat liep met een sisser af.²³³

Tijdens de begrotingsdebatten keerden steeds dezelfde onderwerpen terug. Zo waren er nog altijd te weinig klaslokalen, moesten de salarissen van onderwijzers omhoog en het aantal leerlingen per klas omlaag, en kwam het hoger onderwijs altijd geld tekort. Van Someren-Downer (vvd) verzochtte dat 'men tussen de *Handelingen* van de onderwijsbegroting wel een carbonpapiertje kon leggen, want elk jaar kwam hetzelfde lijstje van verlangens terug'.²³⁴

Als gevolg van de studententoeename stegen de uitgaven voor de rijksstudietoelagen. Bedroegen die in 1964 nog 36 miljoen gulden, voor 1966 werd in totaal 67 miljoen gereserveerd. Ook de renteloze voorschotten namen in die tijd toe van 28 naar 48 miljoen gulden. Daarbij steeg het bedrag dat in beurzen werd uitgekeerd aanzienlijk.²³⁵ Een commissie onder leiding van voormalig Onderwijsraadvoorzitter F.L.R. Sassen bracht najaar 1966 een rapport uit dat de grondslag vormde voor een nieuwe studietoelageregeling. De nieuwe criteria leverden een bezuiniging op van 19 miljoen gulden. Toen het ministerie in juli 1966 de nieuwe normen bekendmaakte, volgden onmiddellijk Kamervragen.²³⁶ Tegenover de wens van het kabinet de rijksstudietoelagen niet verder te verhogen stond het verlangen bij de studenten naar een 'studieloon', waardoor onafhankelijkheid van de ouders gegarandeerd werd. Op 28 september hielden studenten een mars in Den Haag om te protesteren tegen de voorgestelde maatregelen. Zo'n duizend studenten kwamen met de trein, voor de gelegenheid omgedoopt tot 'armoe-expres', van Amsterdam naar Den Haag om zich aan te sluiten bij de andere demonstranten. Tijdens de rumoerige mars werd een rookbom gegooid.²³⁷

In de Tweede Kamer waren veel sprekers op de hand van de studenten. pvda-fractievoorzitter Nederhorst merkte bij de algemene beschouwingen in oktober 1966 op dat het kabinet 'de vreemde eigenschap [bezat] om plompverloren te komen aanzetten met beslissingen, die verkeerd vallen, terwijl het naderhand, als een storm van kritiek zijn werk al heeft gedaan – te laat –, tot de erkenning komt, dat een andere oplossing de voorkeur verdient'.²³⁸ vvd-leider Toxopeus herinnerde aan de 'roerende woorden' over de grotere toegangsmogelijkheden van hoger en wetenschappelijk onderwijs en de pleidooien voor 'een voortvarend wetenschaps-

beleid' in de troonrede van 1965, die nu gevolgd werden door de 'bar koude douche' van het nieuwe toelagebeleid.²³⁹ Bij de behandeling van de onderwijsbegroting eind december 1966 – het kabinet-Zijlstra was inmiddels aangetreden – nam de Kamer tegen de zin van Diepenhorst de motie-Vermooten (PvDA) aan, waarin aangedrongen werd op een nieuwe overgangsmaatregel die voor midden-groepen gunstiger was. Een definitieve regeling voor het studiejaar 1967-1968 was een zaak voor het volgende kabinet, vond een Kamermeerderheid. Slechts de regeringsfracties KVP en ARP stemden tegen de motie. Op 6 februari 1967 lichtte Diepenhorst het parlement schriftelijk in over de normen voor de vaststelling van de rijksstudietoelagen voor het volgende studiejaar. De regeling was ten opzichte van de vorige gunstiger voor studenten met een baan en voor gehuwde studenten.²⁴⁰

Vlak vóór de verkiezingen van 1967 behandelde Grosheide de ontwerp-Overgangswet Voortgezet Onderwijs. Deze wet was noodzakelijk voor de invoering van de Mammoetwet, die beoogd was voor 1 augustus 1968. Technische problemen vertraagden de behandeling van het in januari 1966 ingediende wetsvoorstel, zodat het in de laatste twee dagen voor het verkiezingsreces in sneltreinvaart door de Kamer moest worden gejaagd. Ofschoon de ARP-fractie zich altijd verzet had tegen de Mammoetwet, wilde woordvoerder Van Bennekom 'niet pruilend aan de kant blijven mokken'. De staatssecretaris kon dus op de steun van zijn partijgenoten rekenen. Van Someren-Downer (VVD) vond de financiële implicaties van het wetsontwerp echter zo onduidelijk, dat ze met een motie afdwong dat ook de minister van Financiën op de tweede dag van de behandeling achter de regeringstafel zou aanschuiven. De liberalen bleven, ondanks de inbreng in het debat van Zijlstra, tegen het wetsontwerp. Van Someren vond het onvoldragen en een zaak voor het volgende kabinet. Ook de SGP-fractie en de voormalig BR'er Voogd stemden tegen het wetsontwerp, dat met zitten en opstaan werd aangenomen.²⁴¹ Op 28 juni 1967 stemde ook de Eerste Kamer in met het ontwerp.²⁴²